

OUD SCHRIFT

De verzuchting van de heer Mispeloen op onze onlangs gehouden vergadering dat zeer veel onderzoekingswerk wordt belemmerd doordat de kennis van "oud schrift" velen afschrikt, willen we trachten dit in de loop van de komende tijd enigszins te ondervangen. Mét de heer Mispeloen zijn we n. l. van mening dat hier geen enkele andere remedie bestaat dan praktijk.

Daarom zijn we van plan in de komende uitgaven van dit blad steeds een exemplaar oud schrift op te nemen met daarnaast de hedendaagse tekst. Hier gaat het ons dus helemaal niet om de inhoud van de gereproduceerde akte doch enkel en alleen om u vertrouwd te maken met de diverse schrift-typen.

Om te beginnen volgt bijgaand dus een akte uit 1706, welk lettertype u in diverse akten zult tegenkomen en waarop wij in de toekomst zeer zeker nog zullen terugkomen.

Wij wijzen u er met nadruk op dat we hierbij geenszins de bedoeling hebben hier een kursus-vorm aan te geven, we wensen uitsluitend "exemplarisch" te wijzen op de mogelijkheden.

Op huijden dato deses, hebben wij schepenen van Tilb. (ende) Goirle ondergenoemt ten versoeke van de Heer A. Bernage drossaert alhier, No(mine) officij, ons getransporteert inde huijsinge van Evert Verschueren aenden Herstal alhier (ende) aldaer gevisiteert Adriaen Verbunt gequetste die door den chirurgijn Verrassen in ons presentie is verbonden (ende) bevonden eenen steeck boven int dick van den rechter arm, item noch eenen steeck inde lincker sijde omtrent den nagel van den Buijck, welke wonde Hij gequeste verclaert ontfangen te hebben, van Adriaen Adr(iaens)s Jan Jorissen, woonachtigh aende Reijdt alhier, met een mes op gisteren inden avont omtrent den clocque

seven ure" ten huijsen vande (voorschreven) Verschueren in presentie van Corn, Matthijs van Gorp, en in geval Hij gequetste vande (voorschreven) wonde quamt te sterven verclaert op den eedt Hem door den voornoemde) Heer dross(aer)t gestaeft niemant anders inden dootslagh te leggen, als den voorschreven Adriaen Adriaen Jan Jorissen.

Actum den 15e meert 1706 voor (ende) ten overstaen van Dirck Otterinck, G. Bles et Hendr. Tobie.

G. A. T. (Gemeente Archief Tilburg) criminele proces -stukken 15-3-1706.

PEIJNENBORGSE PERIKELEN.

Familieonderzoek kan boeiend zijn. Maar ook lastig. Via de Burgerlijke Stand komt men zonder veel tegenslagen al vlug een behoorlijk eind voor 1800. En toch raakt men vaak al spoedig vast. Wat te doen bijvoorbeeld als je weet dat Jan Pijnenburg volgens zijn overlijdensakte bij de Burgerlijke Stand moet zijn geboren in Enschoot circa 1749 als zoon van Jan Pijnenburg en Adriana Maria Joost van Eersel ? Gaan zoeken in de doopboeken van die plaats ? Dat dacht u. Van Berkel-Enschoot zijn alleen maar Doop- Trouw- en Doodsboeken bewaard gebleven uit de periode 1770-1810. Verder zijn er nog begraafboeken van 1733 tot 1810. Dus : Adieu, Jan Pijnenburg ; jij en je familie blijven voor ons verborgen in de mist.

Totdat in het Tilburgs Gemeentearchief onder nummer R. 479 op folio 233 de mist een beetje opklaart. We vinden daar een deling van de goederen van Jan Jan Peijnenborg en Johanna Maria Joost van Iersel uit het jaar 1767. Dit moeten de ouders zijn van onze Jan Pijnenburg. (De verwisseling van Johanna en Adriana en de spelling Van Eersel/ Van Iersel komt men vaker tegen). We weten hierdoor dat niet alleen de vader van Jan, maar ook zijn grootvader een Jan Peijnenborg was. In deze delingsakte worden vier kinderen genoemd, waarvan twee getrouwd zijn, n.l. : Maria Cornelia met Adriaan Bastiaan de Beer en Adriana met Anthony Wouter Stockermans ; en twee kinderen, Josina en Jan, onder voogdij staan van voornoemde De Beer en Huibert Adriaan van Oerle.

De mist trekt nog wat verder op en zo worden ook de bezittingen van de familie Peijnenborg zichtbaar: o. a. akkerland en weiland te Udenhout ("in den Berckhoek omtrent de Kreite Moolen") en Tilburg (Oostenheikant en Loven) alsmede een perceel hooiland onder de Heerlijkheid Waalwijk. Zeven jaar eerder was de mist rond de Peijnenborgs nog dunner. Op 20 november 1760 is namelijk een inventaris opgemaakt van de goederen van het echtpaar Peijnenborg-Van Iersel, dat volgens R.503 gewoond heeft "binnen Tilburg aan den Oostenheikant". Behalve de wijk waarin het gezin woonde vinden we de bovengenoemde akker- en weilanden weer terug,

alsmede honderdvijfenvijftig gulden en acht stuivers aan "contante penningen" en een aantal "voordelige en lastige schulden".

Bij de opsomming van de onroerende goederen vinden we o. a. "een paart; verscheyden koeysteesten en kalveren; een ploeg; een eegt (eg) en allerhande Boere Bouw gereetschap", waaruit blijkt, dat Jan het zelfde beroep uitoefende als zijn zoon en kleinzoon : hij was landbouwer.

In een voogdijrekening van 1765, die loopt over de zes voorgaande jaren, doemen nieuwe bijzonderheden op uit de mist. Michiel Jan Peijnenborg en Aart Simons treden op als "administreerende en toesiende curateuren over de persoon en goederen van de kranksinnige Jennemarie Joost van Iersel, weduwe wijlen Jan Janse Peijnenborg". Daar de toeziende voogd "dezer werelt overleden" was, werd de rekening in 1765 getekend in presentie van Adriaan de Beer, die het jaar tevoren gehuwd was met dochter Maria Cornelia. Of Jennemarie al voor het overlijden van haar man krankzinnig was of dat pas daarna werd is niet duidelijk. Wel is waarschijnlijk dat ze tijdens haar krankzinnigheid bij anderen is verzorgd. We lezen namelijk dat er drie gulden betaald is aan Arnoldus van der Heyden "wegens het met paart en kar wegbrengen van de weduwe". Hendrik van Broekhoven en Aart Simons hadden de weduwe blijkbaar in de kost gedurende respectievelijk acht maanden en twee jaar. Als kostgeld ontving de laatste honderd en vijf gulden, tien stuivers en tien penningen ; Hendrik moest genoeg nemen met twee en veertig gulden. Voor haar doodskest werd aan Norbert Franken drie gulden en vijf stuiver betaald, terwijl Jacobus Zijnen twee gulden en twee stuiver kreeg toegewezen voor "het luyden en begraven van de weduwe". Drie gulden en acht stuivers aan Antony Schoffers waren de kosten "wegens geleverde wasse keersse en verdere ornamenten in het vieren van het jaargety". Behalve allerlei uitgaven voor sokken, kousen, rokken, broeken, neusdoeken en dergelijke voor de kinderen vinden we in deze voogdijrekening nog een paar genealogische gegevens over de familie Peijnenborg. Het blijkt namelijk dat er naast de vier genoemde kinderen van Jan en Jennemarie nog een vijfde kind geweest is, dat bij de deling in 1767 niet meer genoemd wordt. Het was een dochter en ze heette Centje. (een vorm van Vincentia)

De kinderen Peijnenborg hadden verder nog een oom Martinus Jan Peijnenborg, die van tijd tot tijd geldt ontvangt voor het maken en lappen van schoenen. Hij was een broer van de administrerende curator Michiel Jan Peijnenborg.

Als we de hierboven vermelde gegevens gaan vergelijken met een deling uit 1751 (R.477 ;folio 95) dan zien we duidelijk dat Jan Jan Peijnenborg, die in 1738 te Oisterwijk huwde met Jennemarie Joost van Iersel uit Enschoot, een zoon moet zijn van Jan Jan Peijnenborg en Cornelia Michiel Pulskens.

De andere kinderen uit dit gezin waren :

- Michiel Peijnenborg
- Martinus Peijnenborg
- Maria Peijnenborg (weduwe van Daniel Hensen)
- Willemijn Peijnenborg (gehuwd met Huijbert Adriaan van Oerle)
- JenneCatrina Peijnenborg (gehuwd met Jan Cornelis Mutsaers)
- Pieternel Peijnenborg (gehuwd met Cornelis Jan van Asvelt)
- Johanna Peijnenborg (gehuwd met Peter Cornelis van Erven).

Zo zien we dat uit de mist, waarin we aanvankelijk slechts één Jan Peijnenborg vermoedden, nu een hele tak van deze familie is tevoorschijn gekomen.

W. van Hest.

TILBURG EN DE KATHOLIEKE UNIVERSITEIT

Na de vernederende periode van "Staats Brabant" werd onze provincie van "kolonie" tot een normaal landsdeel.

In deze ontwikkeling ontbrak echter een belangrijk iets : een eigen universiteit.

Om dit gemis weg te werken werd in 1905 de Radboudstichting in het leven geroepen met het doel het katholieke bijzondere hoger onderwijs te bevorderen. Begonnen werd met bijzondere leerstoelen aan de Rijksuniversiteiten te vestigen. Het uiteindelijke doel was : de stichting van een katholieke universiteit.

In de "Nieuwe Tilburgsche Courant" van 1911 verschenen toen artikelen, waarin de wens werd geuit, deze universiteit in Brabant te vestigen en liefst in Tilburg.

In de editie van Zaterdag 15 Juli 1911 werd een vurig pleidooi hiervoor opgenomen, geschreven door Dr. P.C. de Brouwer.

Het artikel is helaas te lang om het in zijn geheel hier op te nemen. Dr. de Brouwer stelde de vragen ;

Is een katholieke universiteit nodig ?

Zo ja, waar dient ze dan te komen ?

Hebben we daarvoor voldoende krachten ?

Op de eerste vraag antwoordde hij bevestigend en wees erop, dat bijzondere leerstoelen aan de bestaande universiteiten niet voldoende waren. Ze konden slechts stukwerk leveren.

Op de tweede vraag ging "den doctor" dieper in.

Hij haalt allerlei redenen aan om de universiteit in het kernland van het katholicisme, in het centrum van Noord-Brabant te vestigen. Zijn keuze valt dan op :

"Tilburg, den Bosch of misschien beide."

"In elk geval op de lijn, die men middendoor Noord-Brabant kan trekken van Noord tot Zuid."

Den Bosch kreeg voorkeur voor de a-faculteiten, Tilburg voor de b-.

De redactie van de krant tekent hierbij aan :

"Wat de zaak der hoogeschool zelf betreft, wij zouden natuurlijk het meest gevoelen voor onze stad zelf als zetelplaats - en wanneer nu de krachten, die zich in Tilburg wijden aan de verdeeldheid, eens in eensgezindheid samenwerkten tot zulk een hoog doel - zou men dan geen beter en nuttiger arbeid verrichten ?

Maar, wat blijkt ? Er zijn meer liefhebbers voor de universiteit. En zo verscheen in de "Nieuwe Tilburgsche Courant" van Zaterdag 19 Augustus 1911 een ingezonden stuk van een Maastrichtenaar. Ook dit stuk is te lang voor overname, doch het eerste deel is het belangrijkste, daarom wil ik u dat niet onthouden. Het luidt :

"Tot het Zuiden van Nederland behoort nog iets buiten Brabant.

Er ligt daar in het schemerduister een land, genoeg geëxploiteerd, maar naar het schijnt, nog niet genoeg geëxploreerd door noordelijke ontdekkingsreizigers. Dat land heet Limburg.

En in dat land ligt een stad, waar ook grote kunstschaten aanwezig zijn, ook een rijk archiefwezen, ook oude kerken met merkwaardige architectuur, een stad waar ook de grootindustrie in ruime mate vertegenwoordigd is, en die dus de vijf faculteiten tezamen zou kunnen bevatten . Een stad met een historisch verleden, waartegen de Noord -Brabanders mogen opzien. Die stad is de stad Maastricht.

Vraagt men in Noord-Brabant de katholieke universiteit voor zich, ik vindiceer ze voor Maastricht".

Tot zover onze Maastrichtse briefschrijver.

Bij KB van 9 oktober 1923 werd de Radboudstichting bevoegd verklaard een bijzondere universiteit te bezitten. Nijmegen werd uitverkoren en op 17 oktober 1923 werd daar de "Carolina" geopend.

Tilburg had in 1918 de Katholieke Leergangen aangetrokken en in 1923 werd de Economische Hogeschool, toen R. K, Handelshoogeschool, gesticht.

Weer 58 jaar later ontstond een twist over de vestiging van de achtste medische faculteit.

Weer werd in Tilburg gepoogd deze te krijgen. Den Bosch, kandidaat in 1911, werd als zodanig opgevolgd door Eindhoven.

Maastricht was concurrent gebleven.

En weer werd Tilburg overgeslagen, nu ten gunste van Maastricht.

Zo ziet u. dat in het spreekwoord : "l'histoire se repète" wel waarheid ligt.

J. Trommelen.

Heemkundekring "TILBORGH" 1970-1, blz. 8-10

VERSLAG VAN DE LEZING VAN DE HEER M.MI SPELON

Als we over genealogie spreken, doen we dat met voorbijzien van grenzen. De grenzen van 1648 zijn n. l. geenszins volksgrenzen. Een zekere grens ligt wel bij de grote rivieren.

We zullen u niet vermoeien met konkrete genealogiën maar met methodieken om tot verantwoord werken te komen.

Onze eerste bronnen blijven vooralsnog voor het opzetten van het skelet (stam) de parochie-registers uit het "Ancien Regime", hetgeen in Nederland iets later eindigt dan in België. In 1796 begin in België n.l. de burgerlijke stand.

De nederlander kampt bovendien met de moeilijkheid van de veelheid van kerken en evenzovele doopboeken. Door het grote percentage katholieken kent men in België alleen maar parochieregisters. In Frankrijk gaat men nog verder ; daar heet het "Registres de catholicités".

Na 1635 veelal in het latijn, hetgeen zeker geen hinderpaal behoeft te zijn. Zeker in Nederland dient gewezen te worden op grote verschuivingen in families door diverse godsdienstoorlogen, terwijl andere families daarentegen erg honkvast blijken te zijn.

Echter, teruggaande naar 1600 vormen parochieregisters voor het skelet zeker gaan afdoend bewijs voor de "hechtingen" ; er zijn andere bronnen en bewijzen nodig.

Jammer genoeg houden onze leden (2200 Vlaamse Stam) zich voor 90% hoofdzakelijk en/of uitsluitend bezig met deze ene bron, zodat we bij het kollationeren dikwijls op grote fouten stuiten.

Nederland kent n.l. geen wet van 1865 waarbij indices gemaakt worden op de doop-, trouw- en begraafboeken. Anderzijds zou men deze klappers dikwijls verwensen, omdat grote aantallen genealogen nalaten om naast de klappers ook de akten te raadplegen.

De methodiek dient daarom te zijn om na het opzetten van een skelet ook al de akten na te lopen ter korrektie, maar ook en vooral ter illustratie.

Een genealogie van louter namen en data is voor niemand meer te verteren.

Behalve de burgerlijke stand tot 1892 zijn er voor de moderne tijd nog talrijke andere bronnen, die we gemakshalve als bekend mogen veronderstellen.

A. Notariële akten.

Veelal vindt men de eerste notariële akten op het platteland pas vanaf 1760. In de steden reeds vele honderden jaren eerder. In de meeste gevallen ontbreken hierop klappers. Deze akten zijn in Tilburg wél voor een groot deel geklapperd, en uit het bestuderen van deze akten komt een stuk plaatselijke geschiedenis (heemkunde) van eminent belang, want alle goederen die van eigenaar verwisselden zijn daarin zeer uitgebreid te vinden.

In de' franse tijd is n. 1. het eeuwenoude schepenrecht, zowel civiel als ook crimineel afgeschaft en vinden we alleen nog maar notariële akten. Dat is verklaarbaar omdat de schepenbanken die lager, middelbaar en hoger recht spraken meestal zetelden in herbergen, terwijl de kastelein dan meestal nog als procureur optrad, hetgeen voor de langzaam opgekomen bezittende klasse niet meer die waarborg boodt, die men vond op het kantoor van de notaris. Vóór 1709 was het zelfs plicht dat al wat de notaris vastlegde, daarna moest worden overgeschreven in de schepenregisters.

B. Voogdijrekeningen of momboirie.

Men stierf nu eenmaal vroeg en dus is het zeer wel verklaarbaar dat 4e, 5e en 6e huwelijken schering en inslag waren. Dat betekende ook dat er een wetgeving was, die de belangen van de minderjarigen diende te beschermen. Wanneer een ouder stierf kwam er ten behoeve van de minderjarigen (beneden 25 jaar !) een staat van bezittingen, die soms om de 2 á 3 jaar moest worden opgemaakt. Hierin zijn vooral in plaatsen langs de Belgische kust vaak hele stamreeksen gevonden die 200 jaar teruggingen, zelfs de 127 kwartieren van de wezen zijn geen uitzondering. In Noord Brabant is men niet zo gedetailleerd geweest maar voor allen geldt dat de juistheid wel eens te wensen over kon laten, want er stond belasting op en onze voorouders kunnen in deze moeilijk anders zijn

geweest dan wij. Belangrijk is echter dat men hierdoor een familie in het verleden kan situeren. Voor al in ambachtsfamilies kan men dikwijls de gehele ontwikkeling van een stiel uit de voorgedij-rekeningen volgen. Men raadplege de publikaties van J.A. W. Swane over de molnaarsfamilies in Brabant.

C. Poortersboeken,

Familiekunde is niet alleen voor de heemkunde belangrijk maar ook voor de demografie. Immers men kan theoretiseren over de bevolkingsaanwas, een steunpunt daarbij zijn zeker de poortersboeken. Voor de genealoog zijn de poortersboeken erg belangrijk waar het gaat over zgn. buitenpoorters. Talrijke Antwerpse poorters waren n. l. woonachtig in de Kempen, en dit poorterschap ging van vader op zoon over. In de plaats van inwoning had men hoegenaamd geen gezag over deze poorters, want voor het normale recht moest men naar de vaderstad, uitgezonderd de halsmisdrijven. Bekijk men de driehoek Brecht-Turnhout-Breda in de poortersboeken dan blijkt daar o. a. uit de grote verwantschap van vele families aan elkaar. Binnenkort verschijnt er een bibliografie van de poortersboeken van de 17 provinciën.

D. Volkstellingen.

Te Brussel op het ARA zijn de bevolkingslijsten van de tellingen van 1683, 1709 en 1753. Vele genealogen zijn geneigd om bij de eerste moeilijkheden de omgeving van een bepaalde gemeente te gaan afzoeken. De bevolkingstellingen zijn hiervoor meer efficiënt, omdat men tegelijkertijd stuit op verwante konsentraties. Zeer recent zijn in een totaal vreemd archief de Noord-Brabantse tellingen gevonden van 1524. Deze tellingen houden verband met de belastingen voor de Staten van Brabant geheven. Lang heeft men gemeend dat door de brand in het archief van de Staten in de 18e eeuw, al deze tellingen verloren waren. We zien nu reikhalzend uit naar de uitkomst.

Dan nóg echter zal voor menigeen de periode 1524 - 1683 een grote kloof betekenen. De door de Spanjaarden ingevoerde honderdste penning met de bijbehorende kohieren van 1569 kunnen hier uitkomst bieden.

E. Penningkohieren.

Vóór 1708 betreft het vaak ook haardtellingen, die nominatief moeten worden beoordeeld, d. w. z. dat niet alle gezinsleden in de telling voorkomen. In vele gemeenten bestaan penningkohieren van 1569 terwijl ook de eerdergenoemde telling van 1524 zeer fiscaal gekleurd is. Er worden n. l. opgegeven alle goederen, zowel die in eigendom als in huur. Ook toponymisch kunnen deze kohieren verrukkelijk materiaal leveren voor de plaatselijke geschiedenis.

F. Kerkrekeningen.

Alhoewel er vóór een bepaalde tijd geen begraafboeken meer te raadplegen zijn, verzuimen vele familiekundigen daarvoor in de plaats de kerkrekeningen in te zien. Immers alles wat geld opbracht werd altijd genoteerd, ook in de kerk; en een lijk bracht en brengt nu eenmaal geld in het laadje. Daarnaast zijn in diverse kloosters en kerken ver teruggaande necrologiën bijgehouden, waaruit op dikwijls verrassende wijze tot naamverklaring kan worden gekomen.

G. Cijnsboeken.

Het is een bekend feit dat 95% van alle families - vooral in deze streken - teruggrijpen op boerenfamilies. Hierbij zijn vooral de cijnsboeken van belang, immers cijns was het bedrag dat betaald moest worden aan de grondeigenaar wanneer men daarop wilde wonen. De eigenaar van die grond was in de aanvang praktisch altijd de Hertog van Brabant. De cijnsboeken vangen aan ± 1300. Het valt op dat de boeken in die tijd dikker zijn dan na 1524. Dat hield verband met het geld dat men nodig had voor de Spanjaarden. Veel goederen werden verkocht aan kloosters en legerheren die als soldaat geld hadden gekregen (!). De abdijen waren echter zeker niet genoodzaakt hun bezittingen te gelde te maken.

De cijnsrollen worden op diverse plaatsen bewaard, o.a. in de Rijksarchieven en in de abdij van Tongerlo. Weliswaar niet met exacte data, maar de opvolging is er zeker uit te halen. Ook staat het wel vast, dat geen enkele familie 200 jaar zonder bezittingen kan blijven.

Tot slot wil ik u erop attenderen dat genealogie steeds hobby moet blijven. Genealogie zou aan de basis moeten liggen van het geschiedenis- onderwijs, en ook aan de heemkunde. De macht in een dorp ging n. l. nooit erg ver buiten bepaalde families en door deze families krijgt een plaats zijn kleur, ja wordt er door bepaald. (De 7 families van Mechelen, van Brussel etc.). Is het niet nog zoals vroeger ?

Uw kwartierstaat is de mooiste opgave , bijna altijd zult u dan n.l. blauw bloed in uw aderen weten, of u stamt af van bastaarden en/of messentrekkers.

H. Krimineel archief.

Er is nauwelijk interessanter materiaal denkbaar in de archieven dan het krimineel archief. Immers uit de getuigenissen van voor- en tegenstanders van de verdachte voor de vierschaar, kan veel van de gezindheid jegens elkaar worden afgelezen. Wie stond altijd achter wie ?

Het struikelblok voor veel mensen is het prachtige oude schrift tussen 1550 en 1700, Alleen reeds is dit af te lezen uit het aantal promoties over de middeleeuwen, zelden of nooit doctoreert er iemand op een onderwerp uit de 17e eeuw.

Na een pauze volgt een kort woord van de heer Kakebeeke die "Tilborgh" welkom heet in de kring van het Brabants Heem en iets vertelt over de werkwijze van het Heem.

Een zeer geanimeerde discussie volgt hierna met de heer Mispelon.

P. Verbunt.

De Tilburgse Haardgangen

Wie zich met de geschiedenis van Tilburg bezig houdt, stuit daarbij voortdurend op het woord herd-gang of haardgang in een of ander van zijn vele variaties. We ontmoeten het woord al in de 15e eeuw en dat duurt zo tot ongeveer 1800.

In zijn eerste verschijnen omstreeks 1450 verstaan we onder een herdgang een buurtschap of een gehucht. Kort na 1800 verdwijnt het woord, dat dan meestal is vervormd tot haardgang en wordt vervangen door wijk. Hieruit zien we al dat de inhoud van het woord in de ruim 300 jaren, dat wij het in de geschiedenis van Tilburg tegenkomen, enigszins is veranderd. Want de woorden: wijk en gehucht mogen dan enige overeenkomst in betekenis hebben, zij duiden toch niet hetzelfde aan. Bovendien, al is het juist, dat een herdgang een gehucht of buurtschap is, een woonkern, om een meer moderne uitdrukking te gebruiken, niet elk gehucht is een herdgang. En daarbij komt dan ook nog de vraag, hoe is men er toe gekomen een gehucht een herdgang te noemen en wat is dan de oorspronkelijke betekenis van dat woord ?

De eerste geschiedschrijver, die Tilburg als speciaal object van zijn studie heeft gekozen en die in 1899 zijn "Bijdragen tot de Geschiedenis der Heerlijkheid Tilburg en Goirle" deed verschijnen, dr . B. Dijksterhuis, gaat niet diep op deze kwestie in. In een voetnoot bij de tekst zegt hij alleen, dat onder een "herd-gang" een gehucht wordt verstaan en verwijst dan verder voor de eigenlijke betekenis van het woord naar het Middelnederlands Woordenboek van Verwijs en Verdam.

Hier vinden we aangegeven:

"hertganc, het deel van een dorps-gemeente, waarop het vee gezamenlijk weidt"

Ter illustratie voegen de schrijvers er twee middeleeuwse teksten aan toe.

De eerste luidt:

"Onse lieve liede ende onse late, die ten Hertganghe van Herlaer toebehoren"

en de tweede:

"Alle die wildert, die men vroonte heet, die binnen desen selven hertganghe van Herlaer gelegen is".

Als ik het in alle bescheidenheid mag zeggen, deze twee teksten op zich kunnen mij niet overtuigen van de juistheid der aangegeven betekenis van hertgang en meer bepaald de tweede aanhaling wekt bij mij twijfel of de gegeven definitie wel helemaal klopt.

Gaan wij nu ter nadere informatie naar de bekende en erkende vorser en publicist Ferdinand Smulders. In zijn publicaties over "Tilburg rond 1450" in de Nieuwe Tilburgse Courant, jaargang 1950 e.v., beschrijft hij de opbouw van Tilburg uit verschillende gehuchten. Rondom de hoeven lagen de akkers en dan verder de "gemeijnt", onbebouwde woeste grond, "bedekt met heide en wild gras, die tot gemeenschappelijk gebruik diende voor de inwoners. Het stuk van de gemeijnt, dat rondom of in de nabijheid van een gehucht lag, was in het bijzonder bestemd voor de boeren van dat gehucht. Na de vermelding van enige bijzonderheden over de aard van dat gebruik, vervolgt hij: "zulk een gehucht of buurtschap noemde men de herd-gang of de herdschap (op zijn Latijns pastoria). Daaronder verstond men in het bijzonder het gebied, waarop de herder zijn schapen mocht laten weiden. Het woord is afgeleid van het middeleeuwse woord "herde", dat herder betekende.

Wij behoeven ons echter niet te beperken tot schrijvers over Tilburg als wij ons willen laten inlichten over de afkomst en de betekenis van het woord herd-gang. Het kwam immers in deze streken veel voor en verscheidene schrijvers over plaatselijke of Brabantse geschiedenis hebben er ook aandacht aan geschonken. Ik wil er een paar voor U aan het woord laten.

In hun beschrijving van Bergeijk zeggen de auteurs P. N. Panken en mr. A. van Sasse van IJsselt: "Het woord heerdgang betekent gang van de heerde=kudde, alzoo gedeelte van een dorp, van waaruit het vee naar de gemeene weide ging".

Uitdrukkelijk voegen zij er dan nog aan toe, dat men niet het woord haardgang moet gebruiken. Zij noemen dat een verbastering, die hen, die de oorsprong van het woord niet kennen, slechts op een dwaalspoor kan brengen.

En eindelijk laat ik U nog kennis nemen van de mening van H. N. Ouwerling, zoals hij die weergeeft in zijn "Geschiedenis van Deurne, Liessel en Vlierden". Hij schrijft: "Het woord hertgang betekent eigenlijk: gang van den hert, den beestenhoeder," die het gezamenlijk vee van de bewoners van een gehucht naar de gemeenschappelijke gebruiksgronden dreef. En dan vervolgt hij: "Toen men het woord herd niet meer begreep sprak men, zeker om het eens heel mooi te zeggen, van haardgangen".

Al de genoemde schrijvers gaan er dus van uit, dat het middeleeuwse woord hert, herd of heerd hier moet worden opgevat in de betekenis van herder of kudde. Maar verder zijn ze niet zo duidelijk of exact, dat ze met zoveel woorden aangeven, welke ontwikkeling het woord herdgang dan gemaakt heeft en de een is eerder aan het eindpunt dan de ander. Als ik het goed zie zijn er drie etappes te onderscheiden: de eerste, de gang van de herder met zijn kudde, de tweede, de plaats waar hij heen ging en de derde, de plaats van waaruit hij vertrok.

Panken en van Sasse van IJsselt waarschuwen dan nog uitdrukkelijk voor het gebruik van de naam: haardgang, omdat dit woord als verbastering van herdgang het gevaar inhoudt, dat de lezer op een dwaalspoor komt.

Ondanks deze waarschuwing wil ik met U toch dit zogezegde dwaalspoor gaan volgen, niet uit eigen beweging, maar daartoe aangespoord en met kennis van zaken geleid en de weg gewezen door niemand minder dan de bekwame historicus A. F. Frenken. Deze probeert in zijn geschiedenis van Gerwen en Nuenen een geheel andere verklaring van het woord herdgang te geven, het middeleeuwse woord hert betekende niet alleen herder of kudde maar ook haard, haardstede of woning. Deze betekenis vindt men bv. terug in het woord "herttelling", het tellen van de herten, herden of woningen. Die telling moest geschieden ter vaststelling van het "hertgelt", het haardstedengeld, een belasting op bebouwde eigendommen.

Na de mening weergegeven te hebben van degenen, die het woord hert als herder zien, zegt Frenken dan: "Toch blijft er altijd nog iets te zeggen, dunkt ons, dat het woord "hertgang" eenvoudig haardgang betekent en zijn oorsprong vindt in het gaan naar de "herten" of haardsteden voor het ophalen van de belastingen".

Deze opvatting van Frenken spreekt mij persoonlijk wel aan. Zijn verklaring maakt de overgang naar de betekenis van gehucht of buurtschap directer en te begrijpen en vindt m.i. ook steun in het feit, dat men later sprak van haardgang.

Wanneer Ouwerling nu zegt, dat men het woord hert later niet meer begreep en "zeker om het eens mooi te zeggen" van haardgang sprak, meen ik, dat evengoed gesteld kan worden, dat de oorspronkelijke betekenis van herd in herdgang altijd min of meer was blijven leven en toen de bedoelde herd een haard was geworden, ook de herdgang een haardgang werd.

Eerlijkheidshalve moet ik daar weer tegenover stellen, dat de Latijnse benaming pastoria, die Smulders vermeldt, weer voor de eerste opvatting pleit. De vraag is nu maar, wanneer en door wie dat woord is gebruikt. Ik moet daarop het antwoord geheel schuldig blijven. In geen enkel stuk ben ik dat woord ooit tegengekomen en evenmin heb ik het bij het raadplegen van enige woordenboeken gevonden. Daarmede is natuurlijk ook alles nog niet gezegd en misschien zelfs nog maar weinig.

Per slot van rekening blijven al deze beschouwingen van speculatieve aard en zijn voor het hier te behandelen onderwerp van minder belang.

Historisch kennen wij een herdgang of haardgang als een gehucht. Over de haardgangen in Tilburg met een en ander wat er verband mee houdt, zullen in hetgeen volgen gaat enkele zaken besproken worden.

(wordt vervolgd)

C. Weijters

Heemkundekring "TILBORGH" 1970-2, blz. 19-23

boeren, van beek en spaans oorlogsgeweld

Dr. P. C. Boeren heeft in: "Van Heidorp tot Industriestad" een bijdrage geschreven onder de titels "De Tilburgse wolnijverheid tot het begin der 17^e eeuw" Daar lezen we op pagina 153 het volgende;

"Op 7 April 1580 overvielen 80 ruiters van Haultepenne de Heikant . Na de aftocht werden twee mannelijke bewoners gedood en van alle kleding beroofd gevonden. De 48-jarige Claus Meeussen Verbunt, inwoner van de Heikant, bracht hierover aan het plaatselijk bestuur een ooggetuige verslag uit."

Een nagenoeg identieke versie van het gebeuren vinden we in een artikel van Pierre van Beek in " Het Nieuwsblad van het Zuiden" van 26 januari j.l. Van Beek noemt geen bron, maar steunt waarschijnlijk op het gegeven van Boeren. Bij deze laatste vindt men als bron vermeld: R617 bis; folio 27-31. Duiken we nu in R617 bis, dan blijkt de ware toedracht enigszins anders te zijn dan beide schrijvers menen.

Behalve door de genoemde Verbunt, wordt nog door 6 met naam en leeftijd genoemde mensen verslag uitgebracht van de "affgrijsselijke torturen ende doot slaghen."Schout en Schepenen hebben ook een aantal huysvrouwen hierover ondervraagd, maar "die huysvrouwen geexamineerd zijnde hebben verclaert, dat men hen en henne dochteren dyet het nyet en hebben connen ontlopen alsoo beestelijck gehandelt en geleeft heeft, dat het onbehoirlijck waar om bescreyven, begheerdende daeromme dat men vander violentie aen hen bedreven egeen verhaell maecken en zoude willen."

De overval had plaats op " Saterdach lesleden, den xvi-den dach deeser loopender maent Aprilis, ynden morghenstondt ontrent 7 off 8 uren."(Dus niet op 7 april-!). Reden van dit ongewenste bezoek: de ontdekking van twee vermoorde mannen "van henne cleederen en hemden vuytgescoten".

De slachtoffers zijn soldaten van het Spaanse leger.

De overvallers beweren, dat inwoners van de Heikant schuldig zijn aan deze moord en de lijken in de hei hebben begraven "op datse vanden honden nyet en soude versleypt oft gegeten worden".

Een tiental bewoners wordt nu gevangen genomen en gedwongen de lijken met de hand op te graven, te wassen en op een kar naar Oisterwijk te brengen, waar de Spanjaarden gelegerd zijn. De gevangenen verklaren, dat de twee soldaten gedood zijn door drie gedeserteerde collega's.

Ze krijgen ten antwoord:

"Nochtans en hebbent egeen souldaten gedaen. Dye en slaen malcanderen nyet doot"

Bij het passeren van het huis "den Couwenberch" wordt de bewoner, Gijsbert Hendrik, Wouter Adriaens, eveneens gevangen genomen. Hij krijgt met enkele anderen een strop om de hals.

"Ende den strop boven aen eenen tack vanden boom vast gemaect zijnde hebben dye souldaten de wagenleere hem vuyt zijne voeten getrocken, zo dat de voors. Gijsbert is blijven hangen. Maer want de souldaten den strop aen den tack vanden boom nyet vast genoeg en hadden gebonden so is dye selve Gijsbert als hij een weijnich tijts gehange hadde ter aerde gevallen liggende langen tijt voor doot, bezwijmpt en zonder kennisse".

Vervolgens gaan de soldaten aan de Heikant van huis tot huis.

"doende overall groot gewilt ende tot sommighe steeden vrouwen en maeghden violerende, rovende en steelende allet wes zij vonden, gelt, cleederen, mantels, rocken, hoosen, lynewerck, hemden, slapelakens, geheele stucken lynelakens, lakens vande getauwen gesneden, vleysch, broot, boter ende kaes ende allet des hen enichsins aenstaen mochte, zoo zij deponenten als gevangen van der nabueren huysvrouwen hoorde kermen ende clagen ende hen goet saghen vervolgen".

Na de plundering begint de tocht naar Oisterwijk. De gevangenen worden voortgestoten en geslagen, terwijl de Spanjaarden

"op hen lijven en hoofden met steenen zo affgrijsselijck worpen datze somwijlen twintich off meer steenen op hen lijven en hoofden treffens te verwachten hadden, hebbende onder anderen Willemen Hessel Jans. dat bovenste van zijne eenre oore met eenen worp affgeworpen".

In Oisterwijk worden de Tilburgers op de zolder gebracht van het huis van Hendrik van Iersel, waar ze "seveerlijck ondervraecht" en bedreigd worden. Niemand echter bekent.

"Ende na dier ghelijcke veele redenen namen deese souldaten Adrianen Daniel Gherit Hermanss. ende wouden hem vanden solder die trappe aff stooten ende als hij seer ersselde hebben hem de souldaten metten beenen genomen, willende hem vanden solder vuyt een cruyscazijne opte strate werpen. Ende hij, Adriaen, dit merckende verclaren zij deponente dat hij met luyder ceelen riep: Och och, werpt mij vanden solder nyet maar steeckt ofte slaet mij liever den hals aff. Maer hoe groote were hij was, doen worpen hem de souldaten vanden solder door dat cruyscazijn opte strate, so dat hij vanden vall den hals brack".

"Welck gedaen zo quamen de selve souldaten totten voorn. Gijsbert, hem totten zelve cruyscazijn toe sleypende ende metten beenen daerdoor gesteken hebbende om aff te werpen, heeft zijn armen om dat cruyscazijn geslagen, meyniende zijn selven daer aen te talmeren, welck een vande selve souldaten siende heeft hem met eenen pongiaert een wonde in zijn borst gedruckt, zo dat hij dat cazijn heeft moeten verlaten ende metten hoofde ter aerden is moeten vallen. Ende gevallen zijnde hebben de souldaten, opte straet zijnde, gijsberten ende Adriaen beyde voorn. alzo geslagen ende doorwondt datze beyde terstont zijn gestorven".

Het einde van de ellende lijkt nog niet in zicht. De gevangenen worden gedwongen bij de zoldertrap te gaan staan. In de mening verkerend, dat ze naar beneden geworpen zullen worden roepen zij uit:

"Moeten wij immers sterven so bidden wij u luyden mijn here souldaten dat ons eene biechtvader mach geschieden om onsse sonden te beleyden en om te kennen te gheven onsse schulden ende onschulden tot verzeckerheyte onsser huysvrouwen en kynderen daer wij dus deerlijcken aff moeten sceyden".

Dan verschijnt "Colonel Mijn Heere van Haultepenne" die verklaart dat zij omstreeks vijf uur "nae noene" vrijgelaten zullen worden tegen betaling van vijftig Car. guldens. De tolk, Martijn, krijgt een daalder. Bovendien moeten ze een daalder betalen aan een sergeant, die steeds "bij en was geweest" en "een ton bier om datze hen door die wachte leyde".

De overval en de moord op de Tilburgers dateren dus van zaterdag 16 april 1580. Enkele dagen eerder, op dinsdag de twaalfde, speelde de

geschiedenis van de vermoorde Spaanse soldaten zich af. Iemand, die de xii heeft aangezien voor een vii, schreef met potlood de foutieve datum in de marge. Werd Boeren hierdoor misleid? Schreef hij zelf die datum erbij?

Hebben de heren Boeren en van Beek wel het hele relaas gelezen?

W.v. Hest.

Heemkundekring "TILBORGH" 1970-2, blz. 24-28

OUD SCHRIJFT.

Deze keer geven wij een akte uit 1800, waarvan het schrift wat gemakkelijker is.

Hieronder de tekst in druk.

Vergadering gehouden den 6
Octob: 1800.

present alle de leden, Demto
den Drost. P.C.Brouwers.

ordonn: op J.A. van Meurs Borgem:
te Tilborg 1798 voor Peter Wouter
Colen, voor de wagt ten zijnen
huijze gehad van fransmilitaire
in Nov: 1798

3-10-0

op den Zelve als voor 1799 voor
Jan Otterings, voor gedaane ar-
beid als timmerman aan 't school-
huys op de Veldhove etc.

53-9-0

op denzelve U/S: als voor en te
Goirle 1800 voor Gijsb: Obbens,
voor baardscheren van gedetineerdens
B.Nieuwlands en P.H.Vreven

Tilb 5/6 4 - 10 - "
 -- 18 - "

5-8-0

orde op den Zelve als voor 1800 voor
Hend; Bogers voor 't vergroten
van den brandkuyl op de Veldhoven

5 - " - "

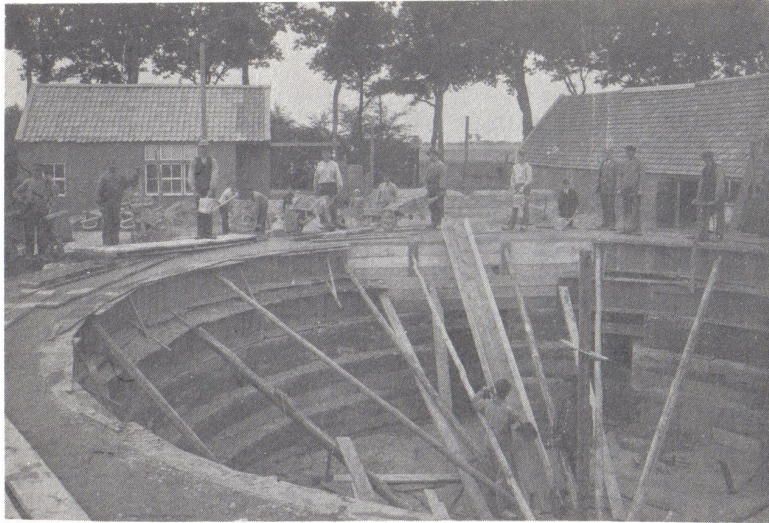
Vergadering gehouden den 6
Octob: 1800.
present alle de leden, Demto
den Drost, P.C. Brouwers

ordonn: op J.A. van Meurs Borgem
te Tilborg 1798 voor Peter Wouter
Colen, voor de wagt ten zijnen
huijze gehad van fransmilitaire
in Nov: 1798 3-10-0

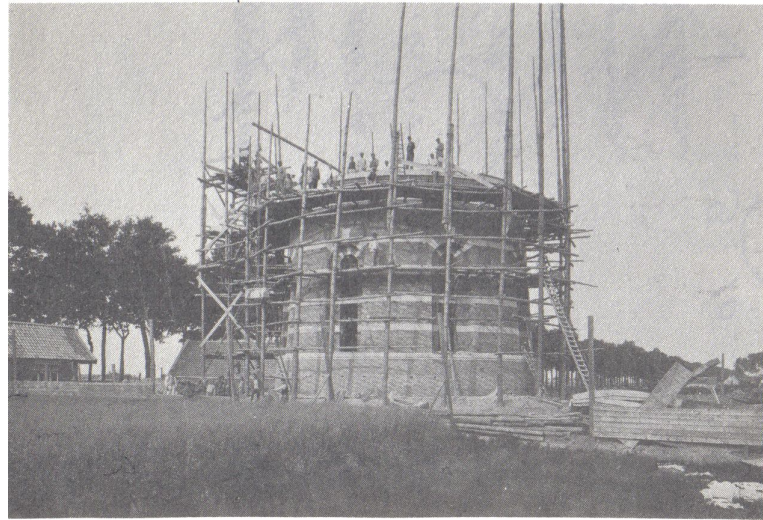
op den Zelve als voor 1799 voor
Jan Otterings, voor gedaane ar-
beid als timmerman aan 't school-
huys op de Veldhove etc; 53-9-0

op den Zelve als voor en te
Goirle 1800 voor Gijsb: Obbens,
voor baardscheren van gedetineerdens
B: Nieuwlands en P.H. Vreven...
Tilb: 5/6 - 4-10-"
Goirle 1/6 - 18-"
..... 5-8-0

orde op den Zelve als voor 1800 voor
Hend; Bogers voor 't vergroten
van den brandkuyl op de Veldhoven 5- " - "

Betonfundering van den Watertoren.

Watertoren in aanbouw.

De watervoorziening van Tilburg

Reeds in de oudheid had men zijn zorgen op het punt van de watervoorziening. Deze waren ongetwijfeld van een geheel andere aard dan de waterzorgen van vandaag of morgen. Alleen de zwervende stammen zullen geen probleem hebben gekend. Zij vestigden zich op een hoog gedeelte nabij water en konden putten uit een overvloed van zuiver water. Droogde de bron om een of andere reden op, dan pakten zij hun schamele bezittingen bijeen en trokken verder op zoek naar een andere waterbron. Zodra echter een dergelijke nederzetting een permanent karakter kreeg, werd het anders.

Dan ontstond vanzelf het probleem, hoe al deze mensen van water te voorzien.

Het oppervlakte-water waarvan zij gebruik maakten, het water van de rivieren, beken, waterlopen en plassen, werd maar al te gemakkelijk verontreinigd door de afvalproducten van de mens en later door de industrie.

Naast het vergaren van hemelwater in regenputten en tonnen, werden open zak- of zinkputten gegraven zoals men die op enkele boerderijen buiten de bebouwde kom van onze gemeente nog kan aantreffen. Hieruit putte men het grondwater, dat in het algemeen zuiverder en betrouwbaarder was dan het open oppervlakte-water. Het voor de industrie benodigde water werd meestal gewonnen uit zak- of welputten van gestapelde stenen, dan wel onttrokken uit gegraven kuilen van vrij omvangrijke afmetingen. Zo ontstonden langs de Leij, die in het zuidoosten dicht langs Tilburg stroomt, enige fabrieken, die het bedrijfswater aan dat riviertje onttrokken.

Voor het blussen van brand was men aangewezen op de brandkuilen, die op verschillende plaatsen inde stad waren gegraven en waaruit men het water vroeger met leren brandemmers, later met eenvoudige brandpompen moest onttrekken. Bij een brand van enige omvang was deze watervoorraad spoedig uitgeput. Droge zomers en daarmee gepaard gaande lage grondwaterstanden brachten de watervoorziening van Tilburg,

zowel ten aanzien van huishoud- en industriewater, als met betrekking tot brandblussing, danig in de knel.

Over de vroegste watervoorziening van Tilburg is bitter weinig bekend. De bemoeiingen van de overheid beperkten zich tot het graven van brandkuilen en poelen, waarvan er nog enkele bestaan, het schouwen van waterlopen en rivieren, het oprichten van openbare dorpspompen, door hun monumentaliteit min of meer te beschouwen als het symbool van de watervoorziening tot ver in de negentiende eeuw.

Een acte van 1689, aanwezig in het gemeente-archief van Tilburg, geeft wel een schrijnend, doch interessant beeld betreffende de waternood en hygiënische wantoestanden, die destijds in Tilburg heersten.

Op 11 oktober 1689 verschijnen voor Cornelis Cloostermans, notaris te Tilburg, Johan Janssens, doctor in de medicijnen, en Servaes Cornelis Peters.

Dr. Johan Janssens verklaart het volgende: in Tilburg bestaat een kleine rivier of waterloop, genaamd de Leij. De afstanden der verschillende vlekken of gehuchten (haardgangen) waaruit Tilburg bestaat, tot de genoemde Leij variëren tussen een kwartier en anderhalf uur lopen. Het gehucht "de Heuvel", waar hij zelf woont, ligt bijvoorbeeld op drie kwartier afstand van deze rivier. Hij zegt dit, om aan te tonen, dat het voor de bewoners haast ondoenlijk is om daar hun water voor huishoudelijk gebruik te halen.

Dan gaat hij verder.

In Tilburg wordt veel wol verwerkt ten behoeve van het "Ambagt of maecken van Wolle Laeckenen." De wol, die men hiervoor gebruikt, wordt gewassen en gezuiverd en dat doet men in de poelen en kuilen, die men overal in het dorp Tilburg vindt.

Het proces verliep als volgt:

Eerst wordt de wol vermengd en opgemaakt met terpentijn; vervolgens wast men deze opgemaakte wol met een "stinckende vochtighe materie, te weten met warm stinkende pis of zeep".

Daarna spoelt men de wol geheel zuiver in de poelen en kuilen. (Men sprak in Tilburg van "den wol spuulen in den spuul.")

Het water in deze "spuulen" is in de loop der jaren geïnfecteerd door de "stinckende materie", zodat het niet meer deugt voor drinkwater. Door de grote droogte en de lage grondwaterstand hebben deze poelen "per canales subterraneos" (sic) via ondergrondse waterhoudende lagen ook het water van de in de nabijheid gelegen bronputten der particulieren besmet. In het besmette water tiert welig het ongedierte "Animalia imperfecta et corruptabilia" en om dit water nu toch voor consumptiewater te kunnen gebruiken, zijn de mensen genoodzaakt dit water te vermengen met zuurdeeg en wat roggemeel. Het wordt opgekookt, voorde lucht afgesloten en daarna laat men het enige tijd gisten.

Zo wordt het water voor verder bederf bewaard en gedronken onder de naam van "Scherpbier" of "Scharre-bier". De naam "scherpbier" is geheel misplaatst, zegt Dr. Johan Janssens, immers voor een half vat (inhoud 50 potten of kannen) gebruikt men maar 2½ stuiver zuurdeeg en roggemeel. Dit brouwsel gebruikt men ook als medicijn, om daarmee keelontstekingen te bestrijden, die veroorzaakt worden door het drinken van - inferieure - brandewijn en andere sterke dranken.

Dan geeft hij een verklaring waarom in de gehuchten Hoeven, de Reit, Velthoven en de Hasselt jaarlijks meer infectie-ziekten voorkomen dan in de overige vlekken. Dit is te wijten aan de lagere ligging; het besmette water uit de andere buurtschappen vloeit naar dit lagere gedeelte af, infecteert er in hoge mate het putwater. Ook de poelen en kuilen aldaar worden vergiftigd door het "wolspuule".

Hier eindigt de verklaring van de dorpsdokter.

Dat het brouwsel ten onrechte de naam van "scherp-bier" droeg, was voor de verschillende pachters der bier imposten aanleiding om een poging te wagen, dit schrale bier, dat een zure smaak had, onder het normale belaste bier te doen vallen.

Ook over deze affaire bestaan verschillende acten, alle opgemaakt door notaris Cornelis Cloostermans. Diverse oude pachters der bieraccijnzen verklaren, dat zij nooit enig artikel betreffende het maken van scherp-bier hebben uitgevaardigd en nooit het recht hebben gehad hieromtrent iets te eisen of te vorderen. Een der acten is ondertekend door een 80 tal Tilburgers; zij verklaren allen, dat zij wel 'ns scherp-bier

maakten, uitsluitend voor hun gezin zonder daarvoor iets aan de pachters der bieraccijnzen te betalen.

In een andere acte luidt de verklaring, dat men alleen regenwater of melk dronk.

Wanneer men het gezegie van Aristoteles, dat men het stadsbestuur het beste kan beoordelen naar de wijze waarop het zorg draagt voor de drinkwatervoorziening, als maatstaf nemen, zouden de regenten van Tilburg er niet zo best afkomen; dit geldt trouwens voor alle regenten in Nederland.

De Grieken en Romeinen hadden inderdaad een grotere "waterbeschaving" dan onze voorvaderen, die zich aan deze primaire volkszorg eeuwenlang weinig gelegen lieten liggen.

De kwaliteit van het Tilburgse water was in het algemeen zeer slecht, hetgeen in de 19e eeuw aan de wollenstoffen-industrie en ververijen grote moeilijkheden veroorzaakte bij het bewerken van hun produkten. Desondanks bloeide onze nijvere industriestad. Men behielp zich zo goed mogelijk met het beschikbare en schikte zich in de toestand zoals onze voorvaderen die steeds hadden gekend.

Degene, die meent, dat de bevolking van Tilburg in die dagen reikhalzend naar een betere watervoor-ziening uitzag, vergist zich grondig. Wel had reeds toen het Gemeentebestuur een open oog voor de grote betekenis van een centrale watervoorziening voor Tilburg.

Aanvankelijk beperkte zich deze zorg tot het doen dempen van enkele brandkuilen, t.w. de kuil aan de Noordhoek en de kuil in het Haringseind op Korvel in het jaar 1871 .

In 1880 gaat men over tot het slaan van enkele Norton-putten, hoofdzakelijk ten gerieve der brandspuiten.

Op 15 juli 1884 wordt een commissie, bestaande uit vijf leden, gekozen uit gemeenteraadsleden, benoemd om te onderzoeken of het wenselijk en mogelijk is, om voor rekening van de gemeente in Tilburg een waterleiding aan te leggen en deze te exploiteren. Tot deze commissie behoorden de volgende heren:

F.L.v.Spaendonck	J.Vrancken	A.Pollet
Leo Swagemakers	J.Brouwers	

Aan deze commissie werd nog toegevoegd de gemeente-architect. Men kwam tot de conclusie, dat een belangrijk kapitaal zou moeten worden geïnvesteerd; men twijfelde aan de levensvatbaarheid; men vreesde dat de winningsmogelijkheden ontoereikend zouden blijken en dat het gewonnen water ongeschikt voor het doel zou zijn.

Al deze bezwaren vertraagden de totstandkoming van een zodanige onderneming.

Het gemeentebestuur, onder leiding van burgemeester J.F.Janssen, neemt contact op met verschillende gegadigden over een eventueel te verlenen concessie voor de aanleg van een waterleiding.

Diverse concessies worden verleend, maar deze liepen alle op een mislukking uit.

Als een der eerste aanvragers in het jaar 1884 kennen wij Crans en Co te 's Gravenhage, die de belangen behartigt van de heren John Howard c.s. uit Londen. Over een concessie-verlening aan de Heren John Howard & Co wordt in de jaarverslagen van de gemeente Tilburg niet gesproken.

Op 12 november 1884 verzoekt A.J.C. Daamen, secretaris der Noordbrabantse Maatschappij van Landbouw en woonachtig te 's Hertogenbosch, om concessie voor de aanleg en exploitatie van een waterleiding te Tilburg.

In het jaar 1886 besluit de gemeente om f. 1.000,— beschikbaar te stellen tot het doen van een onderzoek, het ontwerpen van een plan en een begroting der kosten op te maken voor het aanleggen van een drinkwaterleiding.

De waterleidingcommissie neemt contact op met een expert, n.l. de heer Salzbach uit Dresden. Na gedane onderzoeken en boringen op verschillende punten in de gemeente brengt hij geen gunstig verslag uit. Het water bevat ijzer en is niet te gebruiken voor een drinkwatervoorziening. Hij geeft in overweging het water uit een rivier te betrekken en vervolgens door een buisleiding naar de stad te voeren. Dit systeem heeft hij ook voor de stad Groningen gebruikt. Voor de adviezen van de heer Salzbach wordt door de gemeente f. 3000,— betaald. De gemeente gaat voorzichtig te werk. Zij stuurt circulaires naar verschillende gemeenten, waar men al in het bezit is van een waterleiding

en men verzoekt inlichtingen betreffende ervaring, concessie-voorwaarden en gedrukte verslagen. De vraag wordt gesteld wat is te prefereren, een waterleiding in eigen beheer of een concessie-verlening. Men onderhandelde nog met verschillende gegadigden maar de onderhandelingen liepen op niets uit. Blijkbaar zagen de kandidaten geen heil in een onderneming van zo grote opzet.

In 1887 bood een ingenieur-architect aan om voor de gemeente een plan voor een waterleiding te ontwerpen. De waterleidingcommissie, onder voorzitterschap van de heer Bollet, ging daarop niet in. De gemeente Tilburg had natuurlijk haar concessievoorwaarden.

Het is mij gebleken, dat bij de opstelling daarvan gebruik is gemaakt van de concessie-voorwaarden van Roosendaal en Nispen, opgesteld 22 april 1836. Tilburg brengt daarin veranderingen aan en maakt ze toepasselijk voor onze stad. Deze concessie-voorwaarden zijn vastgesteld in de Openbare Raadsvergadering te Tilburg van 9 juni 1888.

Op 2 oktober 1887 verzoeken de heren W. Bottenberg, directeur van een waterleiding te Oud-Beierland, F.A. de Jongh, architect, en L.A. van der Schie, werktuigkundig ingenieur, beiden te Schiedam, om concessie. Op 4 juni 1888 besluit de gemeente om tot concessieverlening aan bovengenoemde heren over te gaan, en wel voor de tijdsduur van 40 jaren. De heer F.A. de Jongh heeft het plan ontworpen. De plaats was 5 km. ten westen van Tilburg, ongeveer 1,5 km ten noorden van de spoorbaan Tilburg-Breda. Op een laag gelegen heideveld, de Lage Witsie genaamd, was het pompstation geprojecteerd.

Het plan is gedurfd en fantastisch.

De Jongh meent, dat hij 60.000 m³ per dag nodig zal hebben, n.l. 57.000 m³ voor de industrie en 3.000 m³ voor particulier gebruik. Hij wil in de Lage Witsie een bassin graven over een oppervlakte van 360.000 m² en 4 m diep; 1.440.000 m³ moet dus worden verplaatst. In de ongunstigste omstandigheden zal dus een voorraad van 720.000 m³ ter beschikking zijn. Het bassin zal verder worden gevoed door ondergrondse kanalen van Engels aardn buizen met een grint-bed omkleed.

De wanden van het bassin worden bekleed met een klei laag. De bodem van het bassin zal bestaan uit grove grint en rivierzand dat filtrerend moet

werken. Verder moet het water worden gezuiverd door machines die bij het bassin zijn opgesteld. Drie transportleidingen zullen het water naar de stad voeren om het daar ontworpen stadsbuizennet te voeden (1e plan de Jongh).

F.A. de Jongh heeft er geen bezwaar tegen, dat men het terrein voor de waterwinning -de Lage Witsie-laait schieten en dat dit wordt verplaatst naar de Rielse Heide, mits er maar goed water is. De gemeente stelde als voorwaarde, dat er twee watertorens moesten komen; één op de Velthoven en één op het Heike.

Volgens het verslag van de gemeenteraadsvergadering van 24 juli 1888 trekt de heer W. Bottenberg zich terug en draagt zijn aandeel in de concessie over aan F.A. de Jongh. De gemeente verleent toestemming tot het plaatsen van twee watertorens; de een op de oostelijke punt van het plein van de Veldhoven bij de Veldhovensehoek en de andere op het plein 't Heike aan de noord-oostelijke hoek, onder voorwaarde, dat beide torens een monumentaal karakter zullen dragen.

Zag het er aanvankelijk rooskleurig uit met de plannen van de nieuwe concessionarissen, op 11 oktober 1888 wordt de hoop van het gemeentebestuur wederom de bodem ingeslagen.

De heren F.A. de Jongh en L.A. van der Schie doen hun rechten en verplichtingen en plannen over aan een vooraanstaande zakenman uit Rotterdam, t. w. S.R. Stokvis sr.

Voordat de gemeente definitief concessie verleent aan S.R. Stokvis, neemt F.A. de Jongh contact op met de heren Th. van den Broek en G.W. van Barneveld Kooy jr. te Haarlem. Hij polst deze mensen of zij interesse hebben voor Tilburg; zij hebben ook de concessie voor Leeuwarden. Aanvankelijk hebben zij er oren naar en verzoeken de gemeente om voor f.50.000,--deel te nemen in het syndicaat.

Merkwaardig is het, dat de gemeente dit van de hand wees. Het vertrouwen in de onderneming was na de opgedane ervaringen blijkbaar niet groot.

Zoals nog zal blijken, zullen later de heer van den Broek en van Barneveld Kooy tot de kapitaal-verschaffers behoren van de nog op te richten N.V. Tilburgse Waterleiding Maatschappij.

De heer F.A. de Jongh blijft verder betrokken bij de besprekingen met de nieuwe concessionaris S.R. Stokvis sr. Deze heeft n.l. de Jongh toegezegd, dat hij met de uitvoering der werkzaamheden zal worden belast. De Jongh is enthousiast en schrijft aan het gemeente bestuur: "het wordt de mooiste waterleiding van het land".

S.R. Stokvis sr. heeft serieuze plannen en stort bij de gemeente f 10.000,— als waarborgsom; bovendien trekt hij ingenieur Schotel uit Rotterdam aan als deskundige.

Tussen de heren Schotel en de Jongh ontstaat nu een heftige strijd over de plannen van de Jongh, waarmee de heer Schotel zich in het geheel niet kan verenigen; deze wil n.l. het water betrekken uit de Maas achter de Langstraat. De onenigheid gaat hoofdzakelijk over het waterleverend vermogen van de ontworpen watervang.

F.A. de Jong laat zich de kaas niet van het brood eten. Hij publiceert in de Rotterdamsche Courant een artikel en hekelt het laatdunkend en hovaardig optreden van ingenieur Schotel.

Schotel schrijft aan het gemeentebestuur van Tilburg "Die man (F.A. de Jongh) is mijn colère niet waard". De Jongh komt met een tweede plan; het bepaalt zich alleen tot de waterwinplaats en het pompstation wordt hier geprojecteerd ten zuiden van de spoorbaan, ongeveer 2 km oostelijk van het terrein waar nu het pompstation staat. De watervang is in de Blaak geprojecteerd.

Door de gevoerde kritiek van de heer Schotel ontstaat het derde plan de Jongh. Ook dit plan kan de heer Schotel niet bevredigen.

Hij ontwerpt een eigen plan, waarbij de watervang wordt geprojecteerd in de "Heibodems", het "Schaapschoor" en de "Keistoep".

Het pompstation plaatst hij op een terrein aan de Gilzerbaan circa 300m oostelijk van de Donge, ongeveer ter plaatse van het thans aanwezige pompstation.

Hij komt tot de conclusie, dat uit de beschikbare heidegronden geen 40.000 m³ water per dag kan worden gewonnen, zoals in de concessievoorwaarden wordt geeist. Hij twijfelt bovendien of het gewonnen water ten aanzien van de kwaliteiten aan de eisen van de voorwaarden zal kunnen

voldoen en grijpt terug naar zijn oorspronkelijke opvatting, n.l. het water uit de Maas betrekken.

Steunend op deze conclusie komt de gemeente dan 5 juni 1889 tot wijziging van voorwaarden van concessie voor de aanleg en de exploitatie ener waterleiding in deze gemeente en zulks naar aanleiding van het ingezonden nieuwe plan door de concessionaris, volgens hetwelk het water uit het nieuwe riviervak, dat gevormd zal worden door de verlegging van de Maasmond, zal betrokken worden en zolang dat werk niet voltooid is, uit het Oude Maasje.

3 september 1889.

In de gemeenteraad wordt het rapport besproken van de commissie voor de waterleiding inzake de bedenkingen, geopperd door de Hoofd-ingenieur van de Waterstaat, tegen de door de raad verleende concessie aan de heer S.R. Stokvis sr. te Rotterdam en wel in het bijzonder tegen de bepalingen van art.4 der concessie-voorwaarden, waarin bepaald is, dat de waterleidingwerken binnen twee jaar na goedkeuring der plannen moeten voltooid zijn.

De Hoofd-ingenieur heeft laten doorschemeren, dat de verlegging van de Maasmond, waaruit de nieuwe waterleiding-werken haar water zouden betrekken, onmogelijk in twee jaar gereed zou komen. De waterleidingcommissie toont in haar rapport overduidelijk het ongegronde der bezwaren aan en de gemeenteraad besluit, met handhaving van het bestreden artikel 4, de concessie-voorwaarden ter goedkeuring aan de Gedeputeerde Staten te zenden.

26 juni 1890 richt de heer Stokvis een schrijven aan de gemeente, dat tengevolge van wijzigingen, die aangebracht zijn in het oorspronkelijke plan tot verlegging van de Maasmond, een belangrijke vertraging in de aanleg van de waterleiding zal ontstaan.

De concessionaris Stokvis komt vervolgens met een wijziging in zijn plan. Het water zou onttrokken worden uit de Maas bij Capelle.

Dit plan is echter niet voor verwezelijking vatbaar. Daar intussen de termijn, binnen welke met de uitvoering van de werken een aanvang moest

worden gemaakt, is verlopen, wordt op 10 september 1892 de verleende concessie vervallen verklaard. Het gemeenteverslag maakt melding van de touwtrekkerij tussen de gewezen concessionaris en de gemeente Tilburg, over de terugbetaling van het gestorte waarborgkapitaal van f. 10.000,—. Stokvis trekt aan het kortste eindje en berust in dit verlies alsook in dat van f. 15.000,— aan kostenvan onderzoek en voorbereiding.

Een goed functionerende waterleiding blijft voor Tilburg nog steeds een utopie. De martelgang voor de tot standkoming zal nog lang duren en voor de dringende behoefte naar goed drinkwater moet een oplossing worden gezocht. Men besluit nu tot het maken van een 17-tal Norton-putten en het dempen van verschillende brandkuilen in de gemeente.

12 september 1892.

In de zitting van 12 nov. 1892 wordt door de raad besloten om op verschillende punten der gemeente Nortonputten te slaan en wel voor tweeërlei doeleinden, ten eerste om in geval van brand daaruit het water te onttrekken en ten tweede om, zo deze goed drinkwater zouden leveren, er pompen op te zetten.

De putten hebben een middellijn van 33 cm, zijn van zink en van onderen over een lengte van 4 m van kopergas voorzien. Ze worden gemaakt volgens een nieuw systeem. De resultaten zijn goed. Eerst wordt een ijzeren put, middellijn 50 cm, op diepte geplaatst, daar gaat dan de eigenlijke put in. Van onderen nu wordt de put met grint aangevuld en vervolgens gaat de ijzeren put er weer uit.

(wordt vervolgd)

C. Robben

Onderwijs in Tilburg

Het onderwijs in Tilburg vóór 1648 lijkt nog terra incognita, een onbekend en onontgonnen gebied, waar men nog weinig of niets van weet. Dat is echter maar schijn. Frater M.D.Simons heeft dit terrein zo grondig en vakkundig onderzocht, en daarbij zoveel gegevens aan het licht gebracht, dat men er eenvoudig verstand van staat. Maar dat niet alleen, hij heeft bovendien al zijn gegevens verwerkt in een serie artikelen, waarin alle facetten van het onderwijs in Tilburg vóór 1648 worden behandeld. Dat zijn o.a. de oude en de nieuwe school, de onderwijzers, de leervakken, onderwijs aan weeskinderen, de buurtschooltjes, avond- en Zondagsonderwijs, de latijnse school. Al jaren nu liggen deze artikelen zomaar te liggen. En dat is jammer. Fr. Simons verzocht mij daarom het artikel over de latijnse school, dat een onderdeel vormt van bovengenoemde reeks, geschikt te willen maken om als 'n op zich zelf staande verhandeling in "HISTORISCHE BIJDRAGEN" geplaatst te kunnen worden.

Ik heb dat graag gedaan en met enkele kleine technische ingrepen meende ik hierbij te kunnen volstaan

CWeijters

De Oudste Latijnse School

In zijn boek:

"Scholen en onderwijs in Nederland in de Middeleeuwen"
(Utrecht 1954)

kon professor R.R.Post een lijst van 319 plaatsen geven, die een school hadden. Zijn vermoeden dat er ook in zeer veel andere dorpen parochiescholen hebben bestaan (pag.18-19) wordt voor wat het zuidelijk en oostelijk deel van het oude bisdom van 's Hertogenbosch betreft, bevestigd door de in 1964 gepubliceerde verslagen van kerkelijke visitaties in de tijd der bisschoppen Masius, Zoesius en Ophovius. Daar vindt men reeds voor een klein dertigtal plattelandsgemeenten het bestaan van een school of de aanwezigheid van een schoolmeester uitdrukkelijk vermeld. (B.B. XXVII.)

Het spreekt vanzelf, dat niet al deze scholen bloeiende instellingen waren, noch ook op hetzelfde niveau stonden wat accommodatie en leerstof aangaat. In Oostelbeers werd nog school gedaan in de Kerk, ofschoon men er wel een speciale schoolmeester had. (pag.86)

In Riethoven (96) en Liempde (86) werd het onderwijs verzorgd door een primissarius, wat waar- schijnlijk betekende, dat er uitsluitend of bijna uitsluitend godsdienstonderwijs werd gegeven. In Schijndel (96) was de koster tegelijk schoolmeester. In Megen (215) bekleedde de koster-schoolmeester bovendien de ambten van vorster, procureur, notaris en chirurgijn en had nog een post bij het dijktoezicht. Dat zulke omstandigheden voor het onderwijs minder gunstig waren, is zonder meer duidelijk. Er waren echter ook plaatsen, waar het wellicht met de school beter stond.

In Deurne (122), Poppel (83), Duizel (98), Geldrop (123) en enkele andere dorpen, waar het onderwijs aan een echte ludi magister was toevertrouwd, kan betere behartiging der zaken worden verondersteld.

In het inleidend woord voor de publicatie der visitatie-verslagen wordt niet ten onrechte gewezen op een grote en zeer belangrijke leemte in de verslagen. Het doel van de visitaties in deze periode was vooral bestaande

misbruiken op te sporen, om daarna tot verbeteringen te komen. Het onderzoek-schema, dat werd gebruikt, vestigde niet de aandacht op zaken, die in orde bleken te zijn, ging daaraan zelfs voorbij, zodat de rapporten te negatief en ook te ongunstig zijn uitgevallen. Ze geven geen volledig noch echt inzicht van de werkelijke toestanden. Als we moeten vaststellen, dat de zaak van de scholen overal met weinig woorden wordt afgedaan, dan moeten we er bovendien aan toevoegen, dat de betere scholen zelfs niet worden genoemd. Tot die betere scholen rekenen we hier die, welke van gemeentewege de volle belangstelling genoten en andere waar ook enigszins uitgebreid onderwijs werd gegeven, i.c. scholen, waar les werd gegeven in de latijnse of de franse taal. De aanvullingen op de verslagen, die van elders kunnen worden bijeengebracht, zijn daarom van groot belang voor de kennis van het onderwijs in de 16^e en 17^e eeuw. En we menen, dat die aanvullingen kunnen gevonden worden in veel gemeente-archieven. Een zeer sprekend voorbeeld van de onvolledigheid der verslagen is Tilburg.

In het rapport, gedateerd 25-6-1615, wordt van een school in Tilburg niet gesproken. (B.B. XXVI I, pag. 80-82). En toch is uit de stukken in het gemeente-archief aan te tonen, dat het onderwijs in Tilburg vanwege het dorpsbestuur juist in de tijd van de visitatie bijzondere belangstelling genoot, getuige o.a. het feit, dat men toen bezig was met de bouw van een geheel nieuw schoolgebouw. Ook professor Post vermeldt geen school in Tilburg. Het heeft daarom zin hier over het onderwijs in Tilburg in het algemeen het volgende op te merken. Wanneer de dorpschool van Tilburg in de hert-gang van Kerk en Heuvel is begonnen, kan niet worden gezegd. De oudste geschiedenis ervan verliest zich nog meer dan die van de parochiekerk in het grijs verleden.

De eerste nu bekende vermelding van een schoolmeester in het archief van Tilburg is uit het jaar 1553. Dan volgt mr. Hendrick Cauwenbergh, die begin 1568 nog in leven was. Vanaf Cauwenbergh konden we een volledige lijst van de Tilburgse schoolmeesters in de school bij de kerk samenstellen met hun diensttijd, hun gagie en andere min of meer belangrijke voordelen, die ze genoten.

Doch er is nog belangrijk meer te vermelden: in het dorp konden kandidaten bv voor de priester-opleiding het nodige onderwijs ontvangen. In Tilburg bestond gelegenheid voor onderwijs in de latijnse taal.

Over de Tilburgse latijnse scholen van na 1648 is reeds een en ander gepubliceerd; over zulk onder-wijs in de 16^e en in het begin der 17^e eeuw echter nog niet. Dr. Berend Dijksterhuis heeft wel het vermoeden uitgesproken, dat het heeft bestaan (H.P.G. pag. 164) en in Het Boek deel XXXI afl.2 heeft Dr. P.C. Boeren uit enkele boekenposten van een voogdijrekening van a^o 1607 besloten, dat er in de school "op het kerkhof" leerlingen in een klas voor latijn zijn geweest. Doch het is zo, dat zelfs de naam van "Latijnse school" in geen enkel Tilburgs archiefdocument, ouder dan 1648, voorkomt. Toch staat het nu wel vast, dat de oudste latijnse school van Tilburg dagtekent van vóór 1600.

Om dat te bewijzen zullen we hier verschillende feiten en getuigenissen aanhalen, waarbij dan tevens over de omvang van dat onderwijs een en ander kan worden meegedeeld.

Een uitdrukkelijke vermelding van die school vinden we in een copie van notaris Wittebol van een attestatie van Ds.W de Beveren aan Ed. Mog. Staten der vereenigde Nederlandsche Provinciën d.d. 17 januari 1683. (G.A.T. Not. nr.58, fol.9)

Daar zegt de Beveren, dat de plaats, toen bestemd voor gemeentehuis, was "een sekeren rommel-hoeck gelegen bij en ten deele onder den thooren in onze kerck..... voormaels geapliceert ten deele tot een vunt om de kinderen te doopen en ten anderen tot een Jesuite latijnsche school ten tijde van het paus dom."

Als we hier "Jesuite" vervangen door "katholieke", zien we dat er vóór 1648 in Tilburg gelegenheid heeft bestaan voor onderwijs in de oude taal en dat dit onderwijs werd gegeven in de zuid-west hoek van het kerkgebouw, (zie plattegrond kerk en omgeving in de 17^e en 18^e eeuw)

Naar onze mening vonden de latinisten hier al een onderkomen vóór 1595, toen de kerk is afgebrand. Uit de hier later nog te noemen voogdijrekeningen blijkt dat er in 1590 en volgende jaren al latijnse boeken werden aangeschaft voor voogdijkinderen. We vinden het waarschijnlijk, dat de latijnse school van Tilburg is opgericht een tijd vóór 1600 en we achten het zelfs niet helemaal onmogelijk, dat mr. Anthonis Henr. Cauwenbergh, die in een dinghtaal (R 19, 22-11-1568) rector der scholen van Tilborgh wordt genoemd, onder de toren reeds latijn heeft onderwezen.

De volksschool, altijd Duijtsche school genoemd, was gehuisvest in de oude school, na 1618 in de nieuwe school, terwijl de latijnse school altijd in de kerk was ondergebracht. We komen daar later nog even op terug. Behalve de kennis van het schoollokaal bezitten we echter nog meer andere gegevens. Volgens de dorpsrekeningen en andere stukken was te Tilburg van St. Jan 1607 tot St. Jan 1609 leider van de dorpschool Mathias Vornius. Het is niet goed denkbaar, dat deze geleerde onderwijzman van de kapittelschool uit Den Bosch naar Tilburg is gekomen om er aan de 8-jarige knechtken en meiskens in de A.B.boekjes te leren lezen. Hij moet er een taak hebben gehad, die aan zijn kennis enigszins beantwoordde: onderwijs in de latijnse taal.

Vornius is bij ons onderzoek de enige schoolmeester geweest over wiens verleden we gegevens aantreffen. De andere Tilburgse schoolmeesters zijn onbekende figuren gebleven, maar het staat vast, dat ze niet vreemd waren in de taal der klassieken.

Op de eerste december 1587 schreef pastoor Mudtsaerts aan iemand, die in Tilburg wilde benoemd worden, een uitvoerige brief over de voordelen aan het ambt verbonden. De pastoor moet de zekerheid hebben gehad, dat de sollicitant een klassieke opleiding had genoten, want hij schreef zijn brief in het latijn. (v.Vt.106)

De twee enige bewaard gebleven sollicitatiebrieven, gedeeltelijk in het latijn geschreven, laten zien, dat de schrijvers latinist waren.

In 1580 moest mr. Jan van Steenvoirt als "bediender der schole" van Tilburg plaats maken voor mr. Hendick Borchmans, omdat die Tilburger van geboorte was en in het buitenland had gestudeerd, wat in die tijd moeilijk anders kan worden verstaan als studie in de latijnse taal.

In het pestjaar 1587-1588 is de school van Tilburg een half jaar waargenomen door Heer Geridt (v.Vt J95) waarmee bedoeld was Heer ende Meester Gerard Michielse Alens, toen nog beneficiant van het O.L.V. altaar in de kerk en tegelijkertijd notaris. Ook van deze man kan met enige reden worden gedacht, dat hij in dat half jaar latijn heeft onderwezen. In 1628 heeft hij bovendien van zichzelf gezegd, dat hij toen 50 jaar als priester in het dorp had geresideerd en er daarvóór 20 jaar als scholier had gewoond. (Archief Tongerlo. Tilburg en Enschoot. Map B nr 121) De eerste begin-selen van de kerktaal zijn hem dus reeds ± 1560 te Tilburg onderwezen. Heer Geridt stichtte in 1628 zelfs een

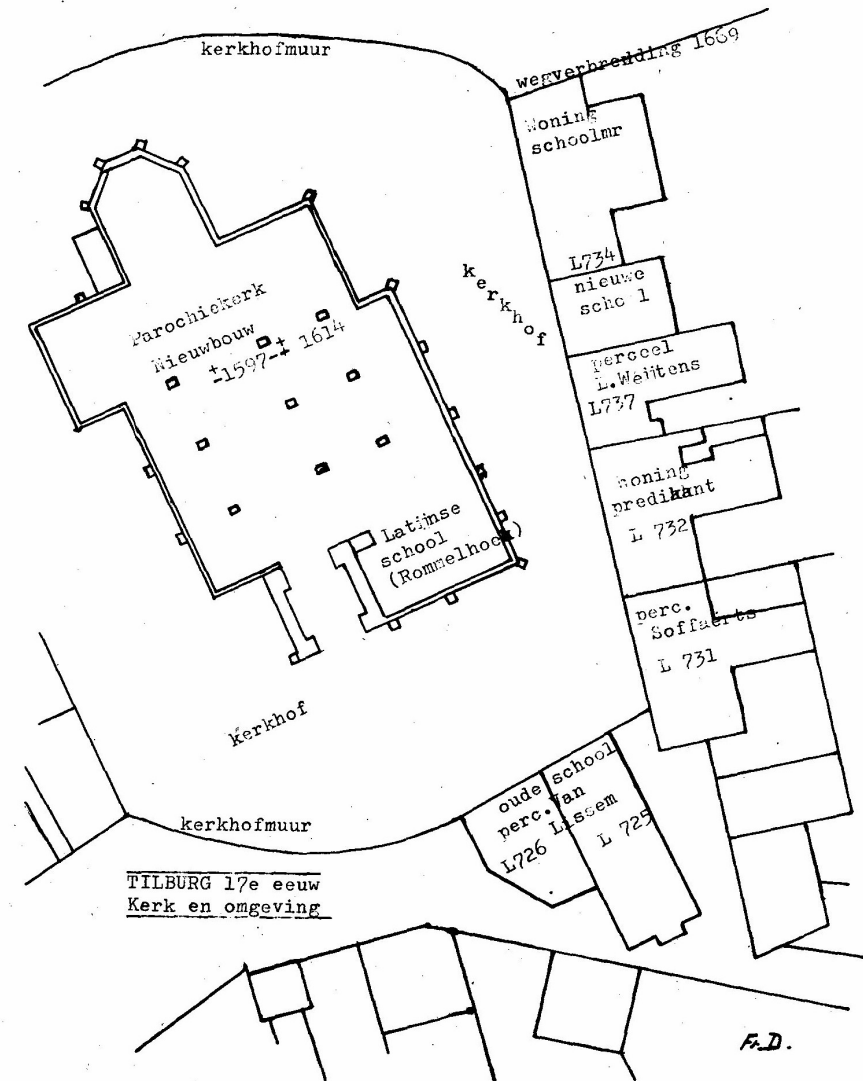
studiebeurs om jongens, die in Tilburg twee jaar latijn hadden gestudeerd de mogelijkheid te geven hun studie in het Jezuiten-college te 's Bosch voort te zetten, (v.d.Does de W.Studiebeurzen, dl.4, pag.459)

De voorwaarde van "twee jaren" hier aan de toekomstige bursalen gesteld, doet ons een verklaring aan de hand, waarom in de Tilburgse documenten nooit van een latijnse school wordt gesproken. Het dorp heeft geen latijnse school met de onderbouw van Duijtsche klassen gekend, maar een Duijtsche school met voortgezet of uitgebreid onderwijs in twee of meer latijnse klassen. Ook als er drie van zulke klassen zijn geweest, kunnen die in twee jaren zijn afgemaakt. Want "klassen" vielen in het onderwijs-systeem niet samen met school- of leerjaren. De namen sexta, quinta enz. wezen slechts op leerstof-eenheden, namelijk boeken, die werden doorgewerkt. En zo komen we hier aan de meest positieve gegevens van onze verhandeling: de titels van de latijnse schoolboeken, die in Tilburg zijn gebruikt.

Fr. M.D. Simons

(wordt vervolgd)

Heemkundekring "TILBORGH" 1970-3, blz. 46-52

De Herdgang

Op de artikelenreeks van de heer C.Weijters:"De Tilburgse Haardgangen" ontvingen wij commentaar van de heer P.Smulders. Hieronder vindt U het afgedrukt.

Het is verleidelijk om bij het verklaren van een naam uit te gaan van de spelling uit de prui kentijd of van de schrijfwijze van het kadaster. Dit is een gevaarlijke handelwijze, die meestal tot een verkeerde uitkomst leidt.

Zelfs als men de spelling "haertgang" zou vinden in de 15^e of 16^e eeuw, dan zou dit nog niet wijzen op 'haard' maar op ... "haerde", een nevenvorm van "heerde, herde" in de betekenis van "herder". Zie het Middelnederlands Woordenboek. In Tilburg en elders treft men mensen aan, die de naam "die Heerde" dragen, in de betekenis van "de Herder of Scheper" (14^e/15^e eeuw).

Heerde in de betekenis van kudde komt tussen 1300 en 1800 niet voor in nederlandse teksten, wel in Duitse (die Herde). De betekenis van kudde kan niet in herdgang of herdschap zitten. In Boxtel treft men meestal "herdscap" aan in de betekenis van herdschap of herdgang. Dat men in de middeleeuwen het begrip "herder" nog aanvoelde in "herdgang", bewijst het woord pastoria in de duizenden acten van het Bosch' protocol, waarin de minuten der schepenacten geschreven staan. De secretarissen van den Bosch hebben tot in de 16e eeuw hun acten in het latijn geschreven met uitzondering van enige verhuuringsacten en andere. De andere plaatsen zijn al vroeg in de 14^e eeuw overgegaan op het nederlandse.

Het woord "pastoria" in de betekenis van herdgang kan men vele honderden keren aantreffen in 't Bosch protocol van de 14^e tot in de 16^e eeuw; In pastoria de Rumel te St.Michielsgestel, in pastoria de Spoerdonck te Oirschot, in pastoria de Luyssele te Boxtel. Ook vindt men: de sceperije van Velthem te Zomeren, ofwel: in die Veltamer sceperije te Zomeren. (Den Bosch R 1261, fol.521 anno 1492). Een

sceper is een schaapherder. Sceperije is dus een letterlijke vertaling van pastoria (of andersom), Eén keer heb ik gevonden: in die pastoria van Strathem onder Oirschot (Den Bosch R 393, Rolder ingeboden, 30 maart 1590). Men bedoelt hier de herdgang Straten.

Wij zien dus, dat men in de middeleeuwen het begrip herder nog verbond met de betekenis van herdgang. Het verband met haard of haardentelling moet dus verworpen worden. Soms duidt de herdgang een dorp aan, zoals de "herdgang" Berkel. Soms heet een onderdeel van een herdgang zelf ook herdgang. De herdgang Spoordonk in Oirschot omvatte Spoordonk en Boterwijk. Maar men vindt toch ook: in pastoria de Boterwijk.

We zien zelfs, dat de negen blokken of buurten van de stad Den Bosch binnen de stadsmuren in een acte uit de 14^e eeuw herdgangen heten! De naam is ontleend aan het platteland en in oneigenlijke zin gebruikt voor stadsbuurten.

In Oirschot en Best zijn 8 herdgangen aan het hoofd waarvan de 8 achtmannen staan. De achtmannen beurden de belastinggelden in Oirschot en gaven die over aan de 2 burgemeesters. De achtman van de herdgang Natel geeft aan nieuw ingekomen bewoners na een jaar verlof om de gemeijnt te gebruiken samen met de oude inboorlingen. Het vee van de herdgang werd door de herder(s) naar de gemeijnt geleid. De schapen naar de hei, de koeien naar wild grasland, 's Avonds keerde het vee weer naar de stal terug. Zo is het nu nog in enige ouderwetse plaatsen in binnen- en buitenland.

Volgens de tegenwoordige spellingregels moet men nu schrijven: herdgang of herdschap.

Ferd. Smulders.

Heemkundekring "TILBORGH" 1970-3, blz. 53-54

De Tilburgse Haardgangen

2

Als uitgangspunt voor de bespreking van de Tilburgse haardgangen nemen wij de plaatselijke toestand in de 15 eeuw. Onze voornaamste gids hierbij is Ferdinand Smulders, die uit de resultaten van zijn onderzoek in het schepenprotocol van Oisterwijk, dat tot 1460 talrijke gegevens over Tilburg bevat, vele bijzonderheden publiceerde in de reeds genoemde artikelenreeks in de "Nieuwe Tilburgse Courant". Het middeleeuwse Tilburg was opgebouwd uit vele gehuchten, die gewoonlijk waren ontstaan rondom een driehoekig stuk grond met een waterkuil in het midden. De wegen, die deze gehuchten onderling verbonden kwamen in zo'n driehoekskruising samen. Deze vorm van nederzetting kwam in Brabant veelvuldig voor. Met opzet gebruik ik niet het woord plein, omdat dit misschien een overdreven voorstelling zou wekken van de toestand van dit terrein. In België noemde men zo'n gronddriehoek "de Biest". In Tilburg had men er geen aparte naam voor of het zou moeten zijn het "vlak". In het schutreglement van 1781 is nl. sprake van het vlak van de Heuvel. Deze oude driehoekige centra van bewoning zijn nog altijd in het stadsbeeld van het oude gedeelte der stad terug te vinden o.a. de Heuvel, het Piusplein, het Wilhelminapark, het Julianapark, het Korvelplein en nog vele andere van kleinere omvang. Niet alle gehuchten zijn echter ontstaan rondom zo'n driehoek. De Berkdijk en de Stokhasselt b.v. zijn daar duidelijke uitzonderingen op. Het dorp Tilburg besloeg een zeer grote oppervlakte, ongeveer 8000 ha. De talrijke gehuchten, die in de stukken uit de 15^e eeuw genoemd worden, lagen verspreid in het zuid-oostelijke gedeelte van het Tilburg's grondgebied, op zich al groot en uitgestrekt. Als voorbeelden hiervan noem ik de Vijfhuizen en de Quirijnstok in het noorden tegenover Broekhoven in het zuiden, de Rijt en de Berkdijk in het westen tegenover Loven in het oosten. Tussen de verschillende woonkernen trof men behalve akkers en weiden, niet alleen in de 15^e eeuw, maar nog lang daarna, vele stukken woeste grond of gemeijnt aan. Naar ik meen is deze toestand het langst bewaard gebleven in het noordelijk deel van Tilburg aan de grens met

Udenhout, waar bv. betrekkelijk dicht bij elkaar gelegen buurtschappen als de Kouwenberg ende Vijfhuizen nog in de jaren 1940-1945 van elkaar gescheiden waren door heidevelden en stukken dennenbos. Opmerkelijk is ook, dat de Vijfhuizen van de 15^e eeuw 500 jaren later in naam en in feite nog de Vijfhuizen waren.

Reeds in de 15^e eeuw vermelde gehuchten of buurtschappen in Tilburg zijn o.a.: de Heuvel, de Veldhoven, de Rugdijk, de Kouwenberg, de Haansberg, de Vijfhuizen, de St. Quirijnstok, de Hasselt, de Stokhasselt, het Kraaiven, de Hoeven, de Rijt, Korvel, 't Laar, de Berkdijk, Oerle en Broekhoven. Bij acht van deze gehuchten vond ik in de publicaties van Smulders in de 15^e eeuw de naam herdgang vermeld nl. de Heuvel, Loven, Oerle, de Veldhoven, de Hasselt, de Hoeven, de Rijt en Korvel. Opvallend is, dat naar deze schrijver meedeelt, in de omgeving van de tegenwoordige Markt bij de Heikesse kerk toen alleen nog maar akkers lagen en geen huizen stonden.

Maar als dan niet elk gehucht een haardgang was, wat maakte dan een gehucht tot een haardgang? Dat zal op de eerste plaats wel geweest zijn de grootte en belangrijkheid van het gehucht, maar daarnaast de erkenning als haardgang door het bestuur van het dorp. Dit bestuur, zo stel ik me voor, heeft zeker voor de noodzakelijkheid gestaan regelingen te treffen omtrent het gebruik van de gemeenschappelijke gronden, de grenzen daarvan af te bakenen voor de verschillende buurtschappen, te bepalen wie moesten bijdragen in noodzakelijke voorzieningen voor de aanleg van wegen, dijken en de waterafvoer en vast te stellen bij wie kleinere woonkernen en alleenstaande hoeven zich moesten aansluiten. Veel hiervan kan in de praktijk vanzelf zijn gegroeid, maar ook zullen daartoe besluiten van het bestuur nodig zijn geweest. En zo zullen, voortbouwend op de gegroeide samenstelling van de dorpsgemeenschap, administratieve en bestuurlijke gebieden of districten zijn ontstaan, de haardgangen, zoals wij ze in de voor ons beter toegankelijke perioden van de geschiedenis kennen, met een preciese begrenzing van woonkernen, akkerland en daartoe behorende gemeijnt tot aan de grens van het dorp toe.

Zo kon ook de uitgroei van een bepaald gehucht leiden tot het ontstaan van een nieuwe haardgang zoals ook de geschiedenis aantoont. Uit zijn onderzoekingen kreeg Ferdinand Smulders de indruk, dat de dichtst bevolkte gedeelten in de 15^e eeuw waren: de Heikant, de Hasselt, de Stokhasselt, het Kraaiven en Korvel. Het centrum van de tegenwoordige stad moest het dus afleggen tegen de randgedeelten. Door de groei van de Tilburgse bevolking in de 16^e eeuw is in dit tijdvak ook het aantal haardgangen toegenomen. Kwamen wij in het midden van de 15^e eeuw bij onze telling, althans voor zover die uit de verspreide toevallige gegevens mogelijk is, niet hoger dan acht. Berichten van omstreeks 1600 spreken van elf haardgangen en laten tevens zien, dat dese in het bestuur en de administratie van het dorp een rol spelen. Het was zeker al zeer lang voor 1600 het gebruik, dat schout en schepenen zich in moeilijke gevallen, vooral in financiële zaken, lieten voorlichten en bijstaan door zgn. "Gedeputeerden des Volks", die zelfs in belangrijke aangelegenheden het laatste woord hadden, d.w.z. dat zonder hun medewerking en toestemming b.v. geen nieuwe lasten aan de bevolking konden worden opgelegd. Het is zelfs niet vermetel te veronderstellen, dat die vertegenwoordigers uit de bevolking al een rol speelden voor er schepenen waren.

De 14^e juli 1602 namen schout en schepenen in overleg met de heer met betrekking tot deze zaak een belangrijk besluit, dat naar het mij toeschijnt een blijvende, vaste regeling gaf voor die vertegenwoordiging uit de ingezetenen. Er werden 22 mannen aangewezen om die taak te vervullen, en wel uit elke haardgang twee. Misschien is dit besluit een officiële erkenning geweest van een reeds bestaand gebruik, ofschoon nergens eerder, voor zover bekend, van juist 22 mannen sprake is. Er waren toen dus elf haardgangen, die ook in het besluit worden genoemd nl.

- 1 Korvel en Laar
- 2 Oerle en Broekhoven
- 3 de Berkdijk
- 4 de Rij t
- 5 de Hasselt

- 6 de Stokhasselt
- 7 de Heijdsijde
- 8 de Hoeven
- 9 Loven
- 10 de Veldhoven
- 11 Kerk en Heuvel.

Hier blijkt dus, dat de genoemde haardgangen administratieve eenheden zijn, waarbij om bestuurlijke redenen, twee of meer gehuchten, die naar oorsprong en wezen zelfstandige haardgangen hadden kunnen zijn tot één bestuursdistrict verenigd zijn. De indeling in elf haardgangen is overigens niet van het jaar 1602. Zij komt al voor in het "Commer-boek", een belastingboek of belastingcohier van 1580.

Vergeleken bij de toestand van omstreeks 1450 valt dus te constateren, dat het bebouwde gedeelte van Tilburg nu was uitgebreid met de omgeving van de kerk en dat verder de bebouwing relatief sterk was toegenomen in de Berkdijk, de Stokhasselt en de Heikant. Vooral in deze laatste haardgang was dit het geval geweest en bleef het aanhouden, zelfs in die mate, dat later in de 17^e eeuw de haardgang Heijdsijde is gesplitst in twee zelfstandige haardgangen, de Oosten-Heikant en de Westen-Heikant, zodat er toen dus 12 haardgangen waren. De splitsing moet hebben plaats gehad tussen 1679 en 1688. Dit is af te lezen uit de Commerboeken. In dat van 1679 is er nog sprake van de haardgang Heijdsijde, maar uit het eerstvolgende, dat nog aanwezig is, dat van 1688, blijkt er een Oosten- en een Westen-Heikant te zijn. Ondanks het bestaan van 12 haardgangen bleven er toch slechts 22 mannen als vertegenwoordigers. Blijkens een aanstelling uit 1722 hadden Oerle en Broekhoven en de Berkdijk er elk één moeten afstaan, terwijl de Oosten- en de Westen-Heikant er elk twee kregen.

Omstreeks 1800 zijn Kerk en Heuvel nog gescheiden, zodat er toen 13 haardgangen waren. Het college der 22 mannen bestond toen niet meer. Sinds Dijksterhuis in 1899 vermeldde, dat Tilburg eertijds uit elf haardgangen bestond, is dat tot op de dag van vandaag veelvuldig door andere schrijvers overgenomen.

Wij zagen, dat het in deze formulering zeker niet geheel juist is. Het was toen omstreeks 1600 de haardgangen meer in het nieuws kwamen, maar het gold niet vóór die tijd en ook niet na omstreeks 1680.

Voor zover we het historisch kunnen controleren is de periode, dat er twaalf haardgangen waren van langere duur dan die dat er elf waren.

Het karakter van de haardgangen als bestuurs-districten komt dan ook uit het volgende naar voren. Als regel werd na verloop van tijd in elke haardgang door de overheid een kapitein aangesteld, de zog.

"burgercapitein". Deze man, geholpen door de rotmeesters, was belast met de zorg voor de veiligheid binnen zijn gebied, bv. als er moest worden opgetreden tegen dieven en landlopers. Hij had het bevel over de manschappen, door de rotmeesters bij jeengeroepen, ieder van zijn eigen rot. Iets dergelijks vond plaats bij de aanleg of het herstel van wegen, dijken en sloten in de gemeijnt. Ook wanneer er binnen zijn haardgang brand was uitgebroken had de burger-kapitein het gezag zolang niet een hogere dorps-autoriteit aanwezig was. Enigszins opmerkelijk is wel, dat men in de dorpsrekeningen de opbrengsten van de bede en de verponding van de gehuchten Klein-Tilburg en Haanse Hoeve, die zeer afgelegen waren en daarom misschien wel aparte collecteurs hadden, afzonderlijk heeft verantwoord. Dat men deze gehuchten daarbij onder de naam haardgang heeft vermeld is m.i. alleen om de conformiteit geschied. Die naam paste nu eenmaal in het rijtje en men mag er geen verdere gevolgtrekkingen uit maken.

Ook bij het formeren van de huizenlijsten werden deze gehuchten afzonderlijk vermeld.

(wordt vervolgd)

C. Weijters

OUD SCHRIJFT.

De akte, die in dit nummer is afgedrukt, werd gevonden in R 510, (Gemeente Archief Tilburg.)

Inventarissen van 23 April 1789 tot 12 Meij 1792.

Het is een deel van de inventarislijst, opgemaakt bij het overlijden van Jan van der Voort, weduenaar van wijlen Johanna Andriessen, hertrouwd met Pietermel Somers. Hij woonde te Oerle, huisnr.50.

R 510. fol 3 bis.

Aldus Gedaan en Geinventariseert, volgens het Op en Aangeeven van de Inventarissanten, dewelke verlaaren op deezen inventaris niets verzwegen te hebben, den Boedel eenigsins conserneerende, en zulk onder Presentatie van Eede, die zij bereid zijn, des verzogt wordende te Presteeren, beloovende bij aldien hun nog iets in Gedagten of te voorschein mogte koomen, deezen Inventaris daar meede te zullen vermeerderen en majoreeren naar behooren voor en ten overstaan van etc. die etc;

Actuël den vijff en twintigsten
April 1700 neegenentaghtigh

Dit hant † merk steld Aart Michiel
de Cort verclaart niet te kunnen schrijven

Dit handmerk steld Hendrik Izaacq
van de Voort † verclaart ut supra

F.H.Weber
P.F.Verduijn.

© Aldus Gedaan en Geinventariseert, volgens het Op en Aangeeven van de Inventarissanten, dewelke verlaaren op deezen Inventaris niets verzwegen te hebben, den Boedel eenigsins conserneerende, en zulk onder Presentatie van Eede, die zij bereid zijn, des verzogt wordende te Presteeren, beloovende bij aldien hun nog iets in Gedagten of te voorschein mogte koomen, deezen Inventaris daar meede te zullen vermeerderen en majoreeren

van de, die Gev.

Actum den vijff en twintigsten

April 1700 neegenentaghtigh

Dit hant † merk steld Aart Michiel
de Cort verclaart niet te kunnen schrijven

Dit hantmerk steld Hendrik Izaacq
van de Voort, † verclaart ut supra

F. H. Weber

P. F. Verduijn

daank oe Lieven Heerke....

Wij lazen vroeger in onze geschiedenisboekjes, dat met de terugkerende Kruisvaarders uit het verre Oosten een vreemde ziekte Europa binnensloop, nl. de pest door het volk ook genoemd "de zwarte dood". De primitieve stand der medische wetenschap was in die dagen niet bij machte de oorzaak van deze kwaal op te sporen. Men had zo goed als geen afweermiddel tegen deze "gesel aller tijden" en eeuwenlang teisterden de regelmatig terugkerende epidemieën meedogenloos de bevolking. Aan de hand van oude acten leren wij veel bijzonderheden kennen van de pest en kunnen wij ons enigszins de hopeloze toestand indenken van de pestlijders, maar het onmenselijke leed, waaronder onze voorvaderen gebukt gingen, kunnen wij niet ten volle beseffen. Werde een streek of dorp bezocht door de "Gave Godts oftewel contagieuse sieckte der peste", in Tilburg ook wel "de haestige doot" genoemd, dan ontvluchtten de gezonde huisgenoten het besmette huis, trokken de hei op of de bossen in, bouwden daar hutten voor zich en lieten de pestlijder over aan de zorg van "schrobbers" of "schrobsters". De schrobbers genoten voor hun werk van barmhartigheid een schrobloon of schrobhuur van de familie van de besmette lijder. Gedurende de enkele dagen, dat de ziekte duurde, bleef de schrobber bij de patiënt en werden beiden van voedsel voorzien. Door deze afzondering van patiënt en verzorger zocht men uitbreiding van de pest te voorkomen. Zelden leest men, dat een schrobber of schrobster zijn hulpvaardigheid met de dood moet bekopen. Dat iemand van de pest genas was een wonder. Waarschijnlijk waren de schrobbers personen, die vroeger ook eens met de "Gave Godts oft haestige doot" waren gezegend, op een onverklaarbare wijze de dans ontsprongen en vervolgens bij een nieuwe epidemie immuun. Op primitieve wijze wordt het pesthuis ontsmet en gezuiverd en enige zorg besteed aan de "aangestoken personen". De pest ging gepaard met hevige braken en dikwijls ook met de "roode loop" (rood melesoen" ofwel diarree. De sukkelaars lagen op de grond, op een stroo-bed uitgestrekt. Dit bed - deze mest - mocht men niet naar buiten dragen doch moest ter plaatse binnenshuis worden verbrand.

Een voogdijrekening uit 1601 leert ons enige medicamenten kennen, die men tegen de pest gebruikte. Op 27 juli 1599 wordt aangetekend, dat de huysvrouw Engel en haar dochter Aert ziek zijn geworden en met "de pest begaeft" * Men laat voor de pestlijders 2 dranken halen en wat specerijen om er "drachten" van te maken. Diezelfde dag haalt men tevens "bakelaar" en "boonskens hoolwortel". Twee dagen later laat men 2 drankjes "Veneetschen driakel" voor de zieken aandienen. Verder blijkt, dat men voor 8 stuivers wijnasijn heeft gehaald en voor 6 stuivers noten. Drie keer haalt men nog 'n zekere "Seropen" en men betaalt daarvoor aan de chirurgijn van Tilburg, Mr. Adam, 22 stuivers. Tweemaal brengt men nog "pulveris liberantis" Verder blijkt, dat men tijdens een pestperiode zeer veel bier drinkt. Aanhouden lezen we over "gehaelde bieren"...men spreekt zelfs van vaten en tonnen. De aangehaalde acte vermeld, dat Engel, de moeder, op 7 augustus te 9 ure voormiddags aan de pest sterft. De kapelaan ontvangt zijn bedieningsgeld en aan de dekens van het gilde St. Sebastiaan betaalt men 22 stuivers; zij hebben voor de ter aarde bestelling gezorgd.

In september 1668 stelden de Scheepenen ende Regeerders van Goirle Mr. Joris Emmerveldt aan tot pestmeester van Goirle. De reden van deze benoeming was de "hoogh dringende nood der contagieuse sieckte der peste die aldoen alhier grasseerde". In 1669 wordt hij ontslagen, omdat die van Goirle door "Godts genadigen segen van de besmettelijcke sieckte der pestilentie bijna geheel waren verlost". **

Het bovenstaande is een triest verhaal van "pest en quade sieckten". U kunt zich voorstellen, dat de bevolking door een panische schrik bevangen werd als de lugubere vijand kwam opdagen....een vijand, waarvan men niet wist vanwaar hij kwam en hoe hij moest bestreden worden. Er was waarlijk geen kruid voor gewassen en in uiterste nood kwam men toen tot gebed, immers nood leert bidden. De kerk riep haar doods bange gelovigen bijeen voor de Preces Publicae Tempore Mortalitatis et Pestis oftewel Openbaar gebed in tijd van sterfte en Pest.

Ook in het primitieve volksgebed vindt men nu nog sporen terug, die de hulp van boven afsmecken voor vrijwaring tegen de pest. Mij is nog een oud

avondgebedje bekend, dat ik als knaap iedere avond moest bidden. In het Tilburgs luidt het als volgt:

daank oe Lieven Heerke ...

Daank oe Lieve Heerke
Daank oe Lieve Vrouwke
Daank oe Engeltjes zoet
Die ons Keesje bewaore moet
Vur waoter en vur vuur
Vur unne kraanke natuur
en den "haestigen doodt"... amen.

* gemeente archief Tilburg, R 674 - 1601

** gemeente archief Tilburg, Visvliet 863, 13 oct.1668

Visvliet 863, 19 oct.1668

C.Robben

Heemkundekring "TILBORGH" 1970-3, blz. 65-67, 78

De Watervoorziening van Tilburg

2

De eerste put wordt geslagen door J. Broeckx ter plaatse van het Willemsplein; men heeft overvloedig water. Op deze put plaatst men een pomp daar in deze volkrijke omgeving geen goed drinkwater te verkrijgen was. 2e Put op het Piusplein; veel water maar niet goed.

De put op het Willemsplein bevat een groot gehalte aan organische stoffen en ammoniak. 't Water is verdacht.

De put op 't Piusplein bevat een groot gehalte aan chloorverbindingen en ammonium-zouten een heeft een betrekkelijk groot ijzergehalte. Het water is ondrinkbaar.

Zwijsenstraat: groot chloorgehalte, goed als drinkwater.

Nieuwland; groot chloorgehalte, goed als drinkwater.

Stationsstraat: metaalachtig vies van smaak en heeft een gaslucht. Het water is ondrinkbaar. Stationsplein: goed drinkwater.

Noordhoek: geen bezwaar om het als drinkwater te gebruiken. Wel jaarlijks laten onderzoeken. Postkantoor: zeer goed drinkwater.

Toestand der gemeente Tilburg in 1893.

Op het Willemsplein werd een pomp geplaatst.

De kuilen op het Piusplein, voorheen het Ven genoemd, en de Veldhoven worden gedicht. De afrastering rondom eerstgenoemde kuil kon hierdoor vervallen.

Het maken van Nortonputten werd dit jaar voortgezet.

Op de Veldhoven 2; een tegenover het tramstation en een tegenover het huis van de heer Swagemakers.

Een tegenover van Blerk in de Gasthuisstraat, een op de spie aan de Heikant, tegenover de kerk, een aan de hoek Lange Nieuwstraat en Gasthuisstraat, een tegenover de fabriek van de Fa. G.C. van Spaendonck & Zn. in de Koestraat,

een op het Goirke tegenover Schoenmakers,

een op de Spie Smidspad-Goirkestraat,

een voor het huis der heren Mommers & Zn. in de Goirkestraat,

een in de Tuinstraat tegenover de Antoniusstraat, een tegenover de Capucijnenkerk in Korvel, een op de Spie in het Haringseind, een hoek Heuvelstraat, tegenover van den Brekel.

In al deze putten hangen 2 gegalvaniseerde ijzeren buizen, elk ter lengte van 9m met bochten en koperen koppelringen aan ijzeren kruisen, die daarin gemetseld zijn. Deze kunnen direct aan de slangen der brandspuiten gekoppeld worden. In de verwachtingen van deze putten is men niet teleurgesteld, daar bij menige brand is gebleken, dat zij uitstekend aan hun doel beantwoorden en goede diensten bewijzen.

Hieronder staat nu in volgorde als boven het resultaat van het scheikundig onderzoek van het water uit de verschillende putten, welk onderzoek door de heer Dr. Horn van den Bos werd verricht. (Horn was leraar aan de H.B.S. alhier).

Waterput tegenover het tramstation.

Het water kan uit scheikundig oogpunt als drinkwater worden aanbevolen.

Put tegenover Swagemakers.

Bevat een groot gehalte aan organische stoffen en chloorverbindingen, benevens sporen van ammoniak. Het water komt verdacht voor. Het is wenselijk dit water elk jaar voor drinkwater te laten onderzoeken.

Put tegenover van Blerk.

Het chloorgehalte is te groot; er is geen bezwaar dit water als drinkwater te gebruiken.

Put Heikant.

Dit water is als drinkwater aan te bevelen.

Put Lange Nieuwstraat - Gasthuisstraat.

Het water bezit een groot ijzergehalte en een sterke metaalsmaak. Het is ondrinkbaar. Verder geen bestanddelen, die het water verdacht maken.

Put tegenover de fabriek van van Spaendonck.

Dit water wordt voor de consumptie goedgekeurd.

Put op het Goirke.

Goed voor de consumptie.

Put tegenover Mommers.

Goed drinkwater.

Put in de Tuinstraat.

Chloorgehalte en organische stoffen iets te hoog. Kan toch als drinkwater worden gebruikt.

Put op Korvel, Haringseind, Heuvel, Tuinstraat en op de Spie Sinidspad - Goirkestraat. Zijn nog niet scheikundig onderzocht.

Put op het Willemsplein.

Groot gehalte aan organische stoffen en aanwezigheid van ammoniak maken het water ondrinkbaar.

Put in de Zwijsenstraat.

Groot Chloorgehalte. Als drinkwater ongeschikt.

Put in het Nieuwland.

Te groot Chloorgehalte. Als drinkwater ongeschikt.

Put in de Stationsstraat.

Metaalachtige smaak en ruikt naar gas, ook als het wordt gekookt. Het gehalte aan organische stoffen en chloor is te hoog. Dit water voldoet niet aan de eisen voor goed drinkwater.

Verklaring van de gassmaak: Bij het leggen van de gasbuizen door de gemeentelijke gasfabriek was gebleken, dat door een groot lek in de gasleiding van de vroegere fabriek op deze hoogte veel gas was ontsnapt. De grond tot aan de overzijde van de straat was daarmee geheel doortrokken.

Put Stationsplein. Goed drinkwater.

Put Noordhoek.

Geen overwegend bezwaar om dit water als drinkwater te gebruiken. Wegens aanwezigheid van ammoniakverbindingen is het wenselijk dit water van tijd tot tijd te laten onderzoeken.

Put Postkantoor.

Dit water is zeer goed.

Waterput Pijl.

Een groot gehalte aan organische stoffen en chloorverbindingen. Het vertoont sporen van ammoniak. Voor drinkwater afgekeurd.

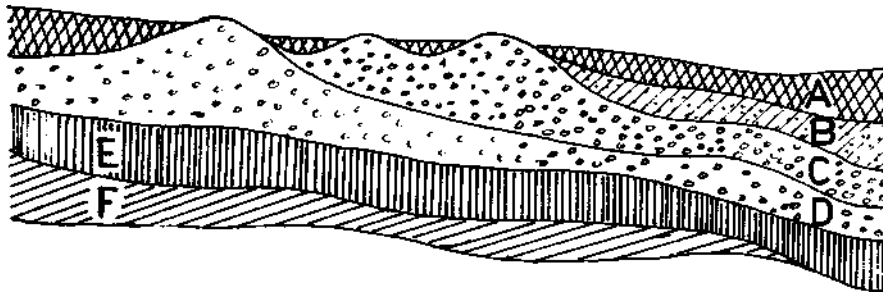
Jaarverslag van 1893.

Gualtherus Johannes de Groot, civiel-ingenieur te 's Gravenhage, richt een schrijven aan de gemeenteraad. Hij verzoekt toestemming om op de plaats waar later een prise d'eau moet komen, een proefput te mogen maken. Hij wil hier echter eerst dan toe overgaan nadat hem de officiële toestemming is gedaan, dat na gunstige uitslag, hem de concessie voor aanleg en exploitatie van een waterleiding wordt verleend. Hij wil dat doen op de in 1889 gedrukte voorwaarden behoudens enkele wijzigingen. Vervolgens volgt een memorie van toelichting en een beschrijving van de bodemgesteldheid.

Wij geven U hieronder een tekening, zoals die door ir. de Groot aan het schrijven was toegevoegd.

Het is een doorsnede van de bodem van zuid naar noord met daarin aangegeven de verschillende grondlagen. Jammer genoeg zijn de diepten niet aangegeven.

Noorderwijk Poederle Turnhout Tilburg

- A. zand-diluvium, zand waarin kiezel. De korrelgrootte van het zand is verschillend.
- B. grint-diluvium. Grint-zand-leem. De donkergrijze leem wordt geëxploiteerd in de steenbakkerijen.
- C. Crag van Antwerpen. Zand-grint met overblijfselen van zeedieren uit de omgeving van Antwerpen.
- D. Diester-zand. Grint-keien groen gekleurd door glaukoniet, of roodbruin door ijzeroer.
- E. Bolderbergerzand, wit tot grauweel met glimmerblaadjes, ook met glaukoniet-korrels.
- F. Rupel-leem, in de omstreken van Boom geëxploiteerd door steenbakkerijen.
- C. en D. zijn tertiaire gronden en wel van het plioceens tijdperk.

De raad besloot:

- a. De concessionaris 3 maanden tijd te laten om de proefboring te doen en aan te tonen, dat
 - een voldoende hoeveelheid (goed) water te verwachten is,
- b. In geval de proefboring naar wens mocht slagen, hem de concessie toe te zeggen op de

voorwaarden door de raad vastgesteld in zijn Openbare Vergadering van 5 juli 1889, met enkele wijzigingen. Zodra door de concessionaris (de Maatschappij) een dividend van 5 percent of meer per jaar kan worden uitgekeerd, wordt al het water, benodigd voor de gebouwen bedoeld in art.12., gratis geleverd.

In begin oktober 1893 werd met de proefput-boring een aanvang genomen.

20 december 1894.

Aan G.J.de Groot, civiel-ingenieur te 's Gravenhage, wordt concessie verleend voor de aanleg en de exploitatie van een waterleiding te Tilburg.

11 december 1894.

Verslag van F.Krugers, directeur der Gemeentewerken te Tilburg. In 1893 en 1894 zijn reeds verschillende opmetingen, waterpassingen en proefnemingen door G.J. de Groot in de omgeving van de heide "De Keistoep" genaamd, verricht. Het doel van deze werkzaamheden is om de definitieve plaats te bepalen voor een prise d'eau. De resultaten zijn gunstig. Er is volop water van een uitstekende kwaliteit; de bodem vertoont een grote doordringbaarheid. De werkzaamheden vinden plaats ten zuiden van de brug over de Donge en ten oosten van de weg Tilburg-Gilze. Er zijn 5 putten geslagen, ieder op een afstand van 5 m; de breedte bedraagt 3 Engelse duim en de lengte 7m. De buizen zijn $6\frac{1}{2}$ m in de grond geslagen; per minuut verkrijgt men 1000 l. water. Op 40 m afstand controleert men de grondwaterstand. Bij het aanzetten van de pomp daalt het grondwater ongeveer 95 cm. beneden het gewone peil, dan stijgt het weer tot 45 cm. beneden het gewone peil. De daling van het grondwater bedraagt 50 cm.

KOMISCH INTERMEZZO.

In deze tijd verzoekt J. Wagner, fabrikant van kunst-reukwerken, vergunning aan de gemeente om op een hem toebehorend perceel, "De Keistoep" genaamd, een gebouw op te mogen richten om aldaar muscus te fabriceren. J. Wagner was reeds uit de binnenstad verjaagd wegens het verspreiden van uitzonderlijk sterke geuren en wil nu de zaak, diep in de hei verborgen, grootser opzetten.

Ongelukkigerwijze zit hij daar midden in het prise d'eau der nieuwe waterleiding, waarvan de grondboringen en waterbeproevingen hebben aangetoond, dat er uitmuntend water te betrekken is.

De chemische bewerking bij de muscus-fabricage eist het gebruik van 10.000 kilo zout, dat na de bewerking als een zoutoplossing in de bodem zal zakken. De gemeente, beducht voor vervuiling van bodem en water, weigert om J. Wagner vergunning te verlenen. Wagner repliceert: de concessionaris maakt zelf geen bezwaar tegen de oprichting van de fabriek en bovendien, die waterleiding is er nog niet. Het gemeentebestuur kan in deze dagen nog geen waterleidingwet hanteren en richt een verzoek aan de Afd. van de Raad van State voor de geschillen van bestuur om in deze kwestie te adviseren. De minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid geeft de hoogleraren Dr. S. Hoogenwerf te Delft en Dr. L. Aronstein te Breda opdracht om een onderzoek in te stellen. Deze hoogleraren brengen verslag uit en verklaren, dat na een technologisch onderzoek is gebleken, dat het water, dat moet dienen voor de voeding van de Tilburgse waterleiding, de invloed zal ondervinden van de afvalstoffen van de op te richten muscusfabriek.

De gesteldheid van het terrein, vooral de afwezigheid van een grote, snelstromende rivier of van zee maken het ondoenlijk om maatregelen te nemen, waardoor op een of andere wijze de afvalproducten kunnen worden verwijderd. De buitengewoon doordringende en vasthoudende geur, die eigen is aan het afvalproduct, zal nadeel toebrengen aan de hoedanigheid van het water en ongetwijfeld schade toebrengen aan de talrijke bedrijven, uitgeoefend in de gemeente Tilburg, voor welke zoveel mogelijk zuiver water wordt vereist, en wellicht ook aan de gezondheid van hen, die het als drinkwater bezigen.

Bovendien, de concessie voor de aanleg van een waterleiding is reeds verleend; de werkzaamheden hebben reeds een aanvang genomen en pas daarna komt J. Wagner met zijn verzoek.

De vroede vaderen houden voet bij stuk; in de waterwinplaats geen fabriek voor kunst-reukwerken, zodoende het gevaar ontlopend later via de waterleidingkraan inferieur reukwater te tappen.

Zo ik reeds schreef werd bij het besluit van de gemeenteraad van 20 december 1894 de concessie verleend voor de aanleg en de exploitatie van een waterleiding, waarvoor de plannen waren opgemaakt door ir. H.P.N. Halbertsma. Dit besluit werd door de Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant goedgekeurd op 4 januari 1895. De concessie, die voor de duur van 60 achtereenvolgende jaren, onder daarbij vastgelegde voorwaarden, werd verleend en door de heer de Groot werd aanvaard op 26 december 1894, zou ingaan op de dag, waarop de waterleiding ter exploitatie gereed zou zijn voor het verstrekken van water aan de gemeente Tilburg en aan particulieren.

Op verzoek van G.J. de Groot wordt een wijziging aangebracht in de concessievoorwaarden voor de waterleiding.

Bij de concessie was bepaald, dat de concessionaris, behoudens goedkeuring van de gemeenteraad, zijn rechten en verplichtingen zou mogen opdragen aan een N.V.

25 juli 1895 worden de plannen van de waterleiding goedgekeurd en tevens de overdracht van de concessie aan de op te richten Naamloze Vennootschap Tilburgse Waterleiding Maatschappij.

Op 30 oktober 1895 verkrijgt de vennootschap de koninklijke goedkeuring op haar statuten.

Tezamen met de heer de Groot waren grondleggers van deze N.V. de heren Th.A. v.d. Broek en G.W. van Barneveld Kooy jr.

Als contractanten van aanleg brachten zij het benodigde aanleg-kapitaal van f.1.100.000,— bijeen door uitgifte van aandelen.

Merkwaardig is het daarbij, dat de gemeente Tilburg een verzoek om in het maatschappelijk kapitaal deel te nemen met een bedrag van f.50.000,— van de hand wees. Het vertrouwen in de onderneming was na de gedane ervaringen blijkbaar niet zeer hoog.

Door de contractanten, de heren Th.A. v.d.Broek en G.W. van Barneveld Kooy jr werd aan ir. H.P.N. Halbertsma, die ook de voorlopige plannen had ontworpen, verzocht, deze plannen nader uit te werken en zich tevens te belasten met de aanleg van de werken. De Raad van Beheer benoemde als toeziend ingenieur voor de N.V. Tilburgse Waterleiding Maatschappij, de heer P.E. Rijk te Utrecht.

We vermelden hier enkele schattingen van ir. H.P.N. Halbertsma.

	<u>1895</u>	<u>1925</u>
inwoners	35.000	geschat 50.000
dagverbruik per hoofd	50 l	100 l
industrie per dag	6000 m ³	10.000 m ³
nodig per dag	7500 m ³	15.000 m ³

Begroting van de aanlegkosten f 735.000,—, evenwel zonder winst en zonder kosten van aankoop der terreinen.

Het uitwerken van de voorlopige plannen en het tot stand brengen van de werken heeft belang-rijk meer tijd in beslag genomen dan aanvankelijk werd gedacht. Tevens bleek, dat in de voorlopige plannen enkele wijzigingen moesten worden aangebracht. Deze hadden voornamelijk betrekking op het aantal en de constructie van de putten en op de omvang van het stadsbuizen-net.

Tot tweemaal toe moest dan ook door het gemeentebestuur een uitstel van 6 maanden voor het gereedkomen der werken worden verleend.

Wij lezen nogmaals van een wijziging in de concessie voorwaarden, gedateerd 23 juli 1898.

Het jaarverslag van de gemeente uit het jaar 1898 bericht, dat door het gereedkomen van de waterleiding de Nortonputten weinig of geen dienst meer behoeven te doen. Vele putten waren reeds verzand of aan verzanding toe.

Op 27 augustus 1898 kon de gereedgekomen waterleiding officieel in gebruik worden gesteld. Voor het raadhuis, temidden van een kring bloemen en planten, was een fontein aangebracht.

De toenmalige burgemeester, de heer J.F. Jansen, verklaarde, dat de waterleiding hem reeds jaren was verbeid als een der grootste weldaden voor Tilburg en dat hij vertrouwde, dat zij voor de ingezetenen tot heil en voor de industrie een nieuwe factor zou zijn tot verdere ontwikkeling en tot nog beter concurreren op de wereldmarkt.

In 1884 reeds begonnen met de benoeming van een waterleidingcommissie, waarvan reeds twee personen waren overleden, was het hem een eer bij klokslag drie de fontein, voor deze gelegenheid voor het raadhuis opgericht, in werking te stellen en de erewijn aan te bieden.

Daarna begaf zich het grote gezelschap naar de Sociëteit der Liedertafel "Souvenir des Montagnards" waar een dejeuner werd gebruikt.

BRONVERMELDING.

De jaarverslagen der gemeente Tilburg.

Tilburgsche Courant (N.Luyten) donderdag 1 sept.1898.

Nieuwe Tilburgsche Courant (Antoine Arts) zondag 28 augustus 1898.

Nieuwe Tilburgsche Courant van zondag 2 april 1898.

Archief Tilburg: Not. 60 fol. 402 1689

" " Not. 60 fol. 404 1689

" " Not. 60 fol. 406 1689

De terreinen aan de Gilzerbaan ter grootte van ca 6 ha, waarop later het pompstation met de dienstwoningen zijn gebouwd, zijn door de heren van den Broek en van Barneveld Kooy jr. op 1 augustus 1895 gekocht van Notaris J.F.J. van de Mortel te Tilburg, voor de som van f. 1.617,50.

De heer van de Mortel behield het recht van wegen over de bestaande dreef om zo zijn hoeve "De Pannen-bakkerij" te kunnen bereiken.

De grond aan de Bredaseweg ter grootte van 1689 m² nodig voor de bouw van een watertoren, werd door bovengenoemde heren aangekocht van Wilhelmina Willems, weduwe van Cornelis Verrijt, van Petrus de Kok, gehuwd met Johanna Verrijt en van Johannes Verrijt, voor de som van f 2.192,60.

C.Robben

Heemkundekring "TILBORGH" 1970-3, blz. 68-78

Pastoria : herdgang

Hier volgen enige vermeldingen van pastoria in de betekenis van herdgang of gehucht.

Soms duidt dit woord een hele herdgang aan, en dan weer een deel van een herdgang.

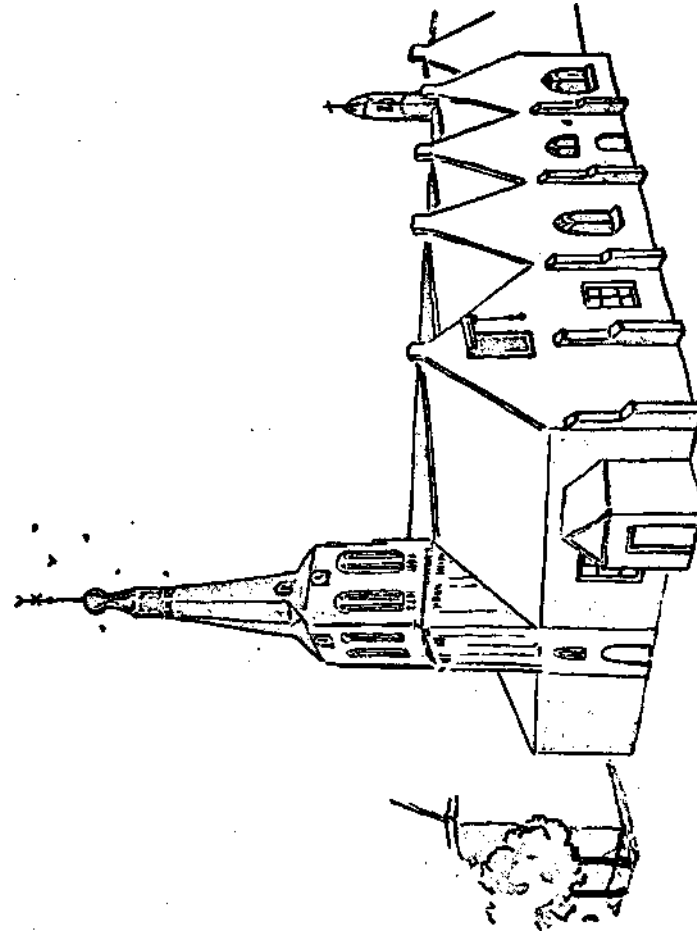
Dit is maar een steekproef.

Den Bosch. R 1210: schepenprotokol okt. 1439 - sept. 1440

- fol: 172v in pastoria de Spoerdonc, Oirschot
" 197v in pastoria de Loen, Waderle.
" 198 in pastoria de Boterwijck, Oirschot.
(deel van de herdgang Spoordonc en Boterwijck)
" 201 in pastoria de Hedel, Oerscot.
" 201v in pastoria van der Noetelen, Oerscot.
" 232 in pastoria de Oudenhoven, Oerscot.
(deel van de herdgang Hedel)
" 240 in pastoria dicta ten Hout.
(in Best aan de kant van St. Oedenrode)
" 241 in pastoria de Gunterslaer in loco dicto in die Vloet
(=de Vleut : in Best)
" 266 in pastoria van Ghenen Best (=Verre Best)
(naaste Best heet ook te Dezen Best)
" 266 in pastoria de Cymitherio (Kerkhof, Oerschot)
" 327 in pastoria de Strathen, Oerscot.
" 339 in pastoria de Aerle (in Best)
" 339v in pastoria de Eerdbruggen, Oerscot.

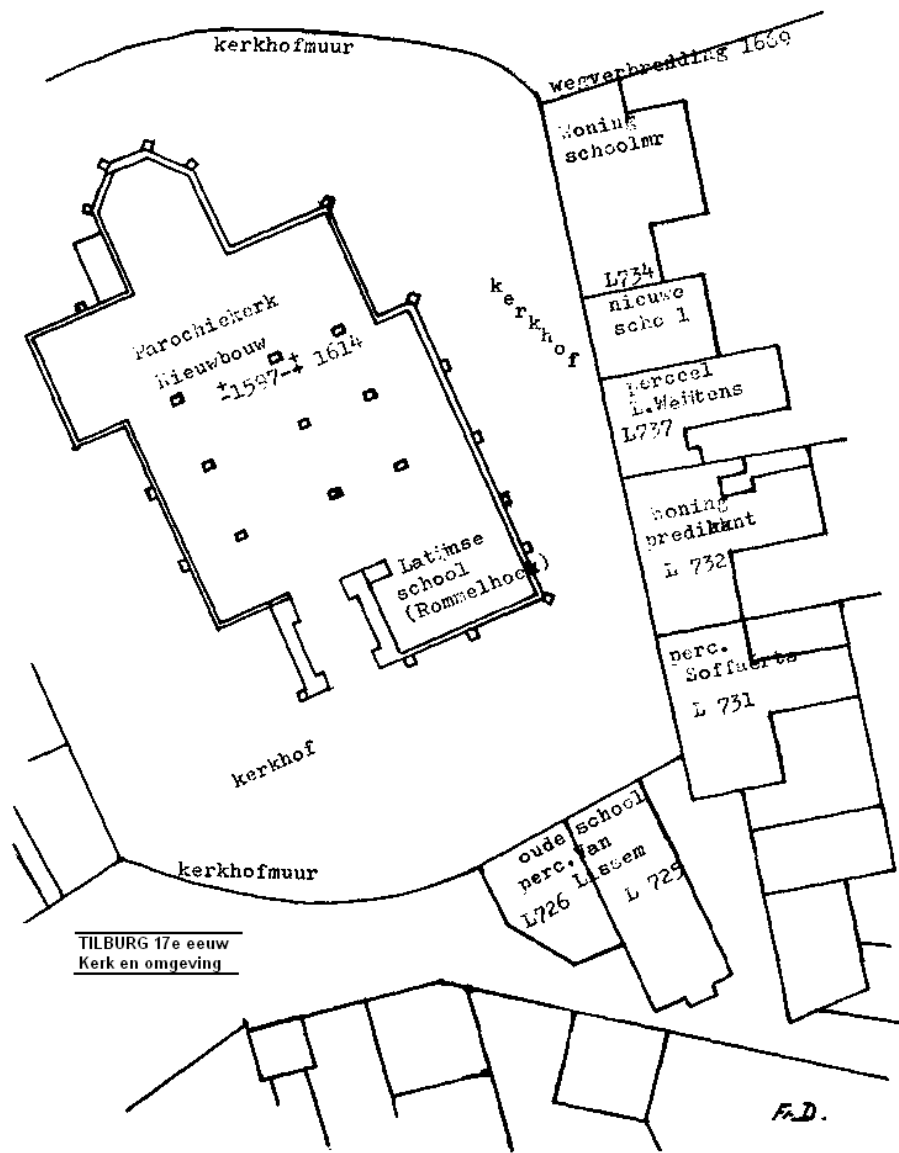
Ik zal in 't vervolg elke pastoria aantekenen, dan komen er wel vermeldingen in andere dorpen bij: ofschoon pastoria bij Oirschotse herdgangen wel veel gebruikt wordt.

Den Bosch. Ferd.W. Smulders.

Tilburg's Gemeentehuis, in het voorste gedeelte der Heikesche kerk.
naar eene tekening in het archief van het Prov. Gen.
voor K. & W. in N.-Br., te 's Bosch.

DE OUDSTE LATIJNSE SCHOOL 2.

Om de "belangrijkheid van het korte lijstje van boekentitels dat we kunnen geven, behoorlijk en voldoende te doen uitkomen, moet hier eerst iets worden gezegd over de Tilburgse voogdijrekeningen. Bij de dood van een vader en (of) moeder van minderjarige kinderen werd er voor hun verdere opvoeding en voor het beheer der erfgoederen van wege de Heer van Tilburg een voogd en een "toesiender" aangesteld. Deze mannen moesten jaarlijks schriftelijk rekenschap afleggen van alle inkomsten en uitgaven in de voogdij gedaan. Ze dienden hun geldelijk verslag daartoe in bij wethouders van de gemeente. Van deze voogdijrekeningen nu bezit het Gemeentearchief van Tilburg een rijke verzameling, maar ze is nochtans onvolledig, hetzij dat er uit een pakket één of meer jaargangen ontbreken en ook de bijlagen d.i. ingediende nota's en gegeven kwitanties er slechts minimaal zijn te vinden; hetzij dat van een of andere voogdij niets (meer) bestaat. In het laatste geval zijn de rekeningen misschien in de loop van de tijd zoekgeraakt. Deze voogdijrekeningen zijn een interessante bron voor de kennis van hetgeen in de Tilburgse gemeenschap in de betreffende jaren tot de dagelijkse dingen behoorde. Ze leren het huisraad kennen, de kostwinning, verpleging van zieken, verzorging van begrafenissen, onderling hulpbetoon enz. enz. En zo konden we daar ook de uitgaven genoteerd vinden, voor het onderwijs van minderjarige kinderen gedaan. Het aantal voogdikinderen vormde van de hele schoolgaande jeugd natuurlijk slechts een zeer beperkte groep, ook al was het aantal weesjes tengevolge van de dikwijls voorkomende "besmettelijke ziekten en onvoldoende doktershulp, groter dan in de moderne samenleving.

Wat er daarom aan onderwijsgegevens in deze rekeningen is te vinden, zegt wel iets van het onderwijs, dat in het dorp werd gegeven, maar een volledige kennis van dat onderwijs kan er niet van worden opgebouwd. Ook zijn de rekeningen voor ons nog onvolledig, omdat de rendanten, vaak mensen met een beperkte schoolontwikkeling, blijkbaar met de latijnse titels nog al wat moeilijkheden hadden. Ze hebben daarom nogal eens

geschreven: een latijns boek, of nog eenvoudiger: een boek. En in het laatste geval doet de grootte van het betaalde bedrag nu en dan vermoeden, dat het geen Duytsch schoolboekje betrof.

Toch zijn de gevonden gegevens weer van belang, want in ons geval leren we enkele schoolboeken met name kennen en juist deze zeggen ons voldoende over de aard van het onderwijs, dat men in het dorp kon ontvangen.

Tenslotte moet hier nog een opmerking aan de boekenlijst voorafgaan. Dr. P.C. Boeren heeft in zijn reeds genoemde publicatie uit het voorkomen van enkele titels van boeken, voor één leerling aangeschaft, besloten tot het bestaan van een latijnse school. Doch hierbij is over het hoofd gezien de mogelijkheid van privé-onderwijs.

Onze gegevens echter stellen ons in staat terecht van schoolonderwijs te spreken.

Want voor sommige leerlingen is de "inganck" betaald, d.w.z. een geldelijke kleinigheid die men aan de schoolmeester moest afdragen als men voor de school werd aangenomen of ook als een nieuwe schoolmeester zijn intrede deed. En in een ander geval wordt uitdrukkelijk gezegd: voor een latijns boek "die voors. Adam (Peterss van Heyst) tot Tilborch heeft geleert", terwijl in een andere rekening de onkosten worden verantwoord van de verpleging van genoemde Adam, die zich op St. Thomasdag 1593 "in school" zodanig had gebrand dat hij er op Nieuwjaarsdag 1594 aan is gestorven. (R 674 A- 1599)

De mogelijkheid van privé-onderwijs hebben we aanvankelijk niet uitgesloten geacht, omdat -weer voor Adam van Heyst - aan Heer Christiaan twee latijnse boeken zijn betaald.

Deze Heer Christiaan was tot 1598 pastoor van Goirle, mr. Christianus Laureyssen (Daniels), die zich volgens Schutjes (DI II p 770) Danulaens heeft genoemd. Zulk een verlatijnsing van naam was bij de toenmalige pastoors in onze streken niet algemeen gebruikelijk meer en het heeft ons doen denken, dat de pastoor zich wat latinist heeft gevoeld en privé latijnse lessen heeft gegeven b.v. aan jongens die, pas als ze wat ouder waren, ergens in een stad naar de Grote school wilden gaan.

Het gemeente-archief van Goirle heeft geen gegevens over scholen en onderwijs van voor A° 1648.

Uit de schoolgeschiedenis van Tilburg in het tijdvak 1590-1607, de diensttijden achtereenvolgens van Aerdt van Balgoy, Peter Pijnenborgh, Jan Jordens, Jan van Berse, (de Franse schoolm Jean Francoys) en Cornelis Janss van Beurden konden we de volgende aanschaffingen noteren:

1590-	voor Laureys de zoon van wijlen Ger.	
1591	Henr. Borchmans en Aleydt Hoeffkens twee boecken een grammatica en de (sic) Despauterius	0-6-0 9-0
1590	Voor Adam de zoon van wijlen Peter Cornelis v. Heyst en Jenneken dr wijlen Adam Willem?	
	een grammatica	0-3-1
1591	een latijnsch evangelieboek ende eenen catechismus	0-5-2
1592	een boeck gecoft tot Shertogenbossche een grammatica twee boecken d'een genaempt Etymologia ende dander Progymnasmata	0-6-0 0-3-0 0-15-0
1593	twee boecken de eene genaempt Rudimenta ende de ander Syntaxis eenen latijnssen boeck geheeten Civilitate eenen latijnssen boeck geheten Dicxionarium (bij Hr Korstiaen tot gorl) eenen latijnssen boeck geheten Colloquia galda gilli (sic)	9½ st 8 st 8½ st 5½ st
"	voor Henric soon van wijlen Jan Corn. Corn. Daniels en wijlen Aleydt Zwijsen Item voor den Etymologia ende twee andere latijnse boecken, twee boecken,	

pampiers schaften etc.	21½ st
Item voor eenen latijnschen Evangelieboek	5 st
Alnoch voor eenen boeck genoempt	
Progymnamata	3½ st

De spelling van de titels hebben we, waar nodig en mogelijk, gecorrigeerd, (Colloquia galda gilli is voor ons onkenbaar gebleven) zodat we naar de herkomst en de bestemming van de boeken konden gaan zoeken. We hebben ongeveer alles gevonden in het boekje van Dr. M.A. Nauwelaerts: Simon Verepaeus, paedagoog der Contra Reformatie (Tilburg RKJW 1950) Simon Verepaeus (Simon Vereept) geboren 1522 te Dommelen N-B en overleden te 's Bosch in 1598, is de schrijver behalve van een aantal stichtelijke werkjes ook van een zeer belangrijk werk over Opvoeding en Onderwijs, dat gewoonlijk Institutiones wordt genoemd, en hij heeft wellicht nog meer naam gemaakt door zijn Grammatica Latina, een volledige leergang in vijf delen: Rudimenta, Etymologia, Syntaxis, Rosodia en Supplementa.

Bij de samenstelling van dit werk is hij uitgegaan van de oudere grammair van Despauterius en door de herhaalde uitgaven, die zijn werk beleefde kon Verepaeus als vrucht van rijke ervaring, het dermate verbeteren, dat het ten slotte met reden onder de naam van de bewerker kon verschijnen.

Om de eenheid van onderwijs op de latijnse scholen te bevorderen werd deze grammatica in 1570 door het Provinciaal Concilie van Mechelen voor al die scholen voorgeschreven.

En mede om de degelijkheid van het werk werd het in Verepaeus'tijd en nog zeer lang daarna op talrijke scholen gebruikt.

Het is dus niet te verwonderen, dat wij Verepaeus'boekjes ook terugvinden op de school in Tilburg.

Van Rudimenta wordt in Nauwelaerts' brochure gezegd, dat het in het eerste trimester van de studietijd kan worden gememoriseerd. Het was dus een boekje voor de zesde "look", zoals toen vaak de laagste klas werd aangeduid. Met Etymologia en Syntaxis, waarnaast b.v. nog Progymnamata

voor de eerste maal werd doorgenomen, werden waarschijnlijk de twee jaren gevuld, die in Tilburg van toekomstige bursalen werden gevorderd. Het boekje Progymnamata stond gelijk met de van elders bekende Colloquia, waaruit de studenten woorden en uitdrukkingen moesten leren, die ze in de dagelijkse omgang moesten gebruiken. Want van hen werd al vrij spoedig geëist, dat ze onderling Latijn spraken. Dit boekje is o.a. te 's Bosch in 1585 eens ter perse gelegd en het zal, net als meer andere boeken uit Den Bosch gemakkelijk zijn weg naar Tilburg hebben gevonden. Het boekje Syntaxis komt in onze voorgedijrekeningen slechts éénmaal voor, n.l. voor Adam Peterss van Heyst. De andere leerlingen schijnen het in Tilburg niet zo ver te hebben gebracht. Toevallig weten we van deze leerling ook hoe oud hij ongeveer moet zijn geweest. Door berekening konden we namelijk vaststellen, dat hij bij zijn overlijden op 1 Jan. 1594 zeker niet meer dan dertien, waarschijnlijk zelfs maar twaalf jaar oud was. Met zijn Syntaxis, betaald in Maart 1593 had hij toen de Quinta afgemaakt. Aan zijn latijnse klassen zullen één of twee jaren Duytsche school zijn voorafgegaan, zodat hij op de toen gebruikelijke leeftijd van ongeveer 8 jaar zijn leertijd is begonnen. Boekjes voor lectuur, in de vorm van (gecastigeerde) klassieke boeken heeft Verepaeus niet aan de scholen bezorgd. Het latijnse Evangelieboek (met de zondagsevangelien) is daar misschien voor in de plaats genomen. We vonden het ook op de rekening van een andere jongen uit Tilburg, die bij de schoolmeester te Dongen was uitbesteed.

Het is wel jammer dat in de voorgedijrekeningen na 1607 geen enkel latijns schoolboek meer wordt genoemd, zelfs niet uit de jaren van mr. Vornius. Uit dit laatste mag met reden worden geconcludeerd, dat de opgave der boekentitels onvolledig is. Want het staat zonder meer wel vast, dat b.v. het lokaal aan de toren als school is in gebruik gebleven. In de dorpsrekeningen van 1615-1616 (v Vt 418 fol.172) wordt een betaling aan de "mandmaecker" genoemd voor vier horden van de ramen van de "nyeuwe schole" en even daarna (fol. 182) vinden we de aanschaf verantwoord van twee horden "zijnde voor de schoele naest de kerck". De school "naest de kerck" wordt hier dus uitdrukkelijk onderscheiden van de "nyeuwe

schole". Het was die onder en naast de toren, terwijl de nyeuwe schole enkele meters ten zuiden ervan langs de zuidzijde van het kerkhof stond. Tegelijk met het nieuwe schoolgebouw, ook in 1618, is dus het lokaal onder de toren in gebruik geweest.

Er is in geen enkel document in de verdere jaren enige aanwijzing voor of enige zinspeling op te vinden. Maar onze veronderstelling is, dat het heeft geduurd tot 1648-1649. Toen werd mr. Jan van Deuren in het latijnse dagboek van pastoor Augustinus van Dyck door hem rector genoemd en zijn ondermeester Coadjutor. Ze ontvingen van de gemeente een opmerkelijk hoge jaarlijkse gagie, zo hoog, dat we ze te groot achten voor een gewone dorpschool.

Na de Vrede van Munster werden deze twee heren blijvend vervangen door Johannes v.d. Hammen, een schoolmeester van de nieuwe religie. Dat die man de latijnse klas niet aanhield is begrijpelijk, omdat hij zelfs zijn Duytsche school niet bevolkt kon krijgen. De zogenaamde roomse bijschooltjes waren des te meer in trek; in zo'n schooltje in het Nieuwland werd spoedig daarna zelfs Latijn onderwezen.

Dat het gemis van de latijnse school toen in Tilburg werd gevoeld, blijkt uit een adres uit het jaar 1663 van 37 Tilburgers tot oprichting van een dergelijk instituut.

Het leek aanvankelijk een succes, maar, tegen het advies van rector Rouwenius wilde het gemeentebestuur na enige tijd de school onderbrengen, als vroeger, in de kerk en kort daarna was het met de school afgelopen. (H.T.G. p 165).

Ook een soortgelijke poging van Ds Willen de Beveren hield slechts stand van 1679 tot 1681 (H.T.G. p 169). Sedertdien heeft in Tilburg meer dan 100 jaar lang geen officiële latijnse school meer bestaan, het lokaal dat er zo lang voor had gediend, werd in 1685 ingericht als gemeentehuis en dat is het gebleven tot 1810.

Fr. M.D.S.

DE OUDSTE LATIJNSE SCHOOL IN TILBURG.

In bovengenoemd artikel zijn verschillende afkortingen gebruikt. De schrijver, frater M.D. Simoms, verzocht ons een verklaring van deze afkortingen in ons blad op te nemen. Bovendien zond hij ons nog enkele aantekeningen.

Afkortingen:

B.B.: Bossche Bijdrage.

G.A.T.: Gemeente Archief Tilburg

H.T.G.: Bijdragen tot de geschiedenis der Heerlijkheid Tilburg en Goirle, door Dr. B. Dijksterhuis. Tilburg 1899.

V.V.T.: Inventaris van het oud-archief der gemeente Tilburg, door H. v. Visvliet. Tilburg 1905.

Aantekeningen:

"Primissarius" was de titel van een priester in de parochie die vóór de pastoor of diens vice-cureit de H. Mis opdroeg.

In enkele gevallen - van Tilburg is dit niet bekend - wordt gezegd, dat de primissarius het godsdienst onderwijs verzorgde. Het kwam ook voor, dat daaraan bijzondere inkomsten waren verbonden.

Bijvoorbeeld in Diessen. Zie Rijks-archief Den Bosch, Hilvarenbeek R 45 fol. 564 verso.

De gegevens over Heer en Mr. Gerit Alens zijn ontleend aan het Abdij-archief van Tongerlo:nr 121 van de twee bundels Tilburg en Enschoot.

Fr. M.D. Simoms.

DE SOEN-ACTE OF SOEN-BRIEF.

Bij archief-onderzoek wordt men meermalen geconfronteerd met een "soen-acte" of "soen-brief", een acte waarvan de inhoud soms onze lachlust opwekt en men zich afvraagt: waren ze toentertijd daar dan van lotje getikt.

Daar het de criminele rechtspraak betreft, moet men, om deze abracadabra te begrijpen iets afweten van het oude strafproces en strafrecht en we grijpen naar lectuur dat voor ons geen dagelijkse kost is. Wij lezen dan dat het strafrecht de waardemeter is waarnaar de beschaving van een volk mag worden bepaald.

Het wordt ons duidelijk dat de acte voor ons, dus toch niet zo belachelijk is, maar dat we een andere maatstaf moeten aanleggen om het doen en laten van onze voorouders te kunnen beoordelen.

De verhalen van vroeger eeuwen over de uitvoering van het strafrecht zijn niet mals. De bladzijden zijn als het ware met bloed geschreven, en volgens onze hedendaagse normen, onmenselijk. De stijl van rechtspraak - verschilt van gewest tot gewest, en bijna voor iedere stad of dorp waren bijzondere privilege's of handvesten van kracht.

Naast inheemse rechtsbronnen golden ook bij de toepassing van het strafrecht, de bepalingen van het Romeinse recht; doch de onzekerheid wat als recht moest gelden, leidde bij de rechtspraak tot grote willekeur. Rechtsgeleerden of beroepsrechters waren onbekend. Langzamerhand komt hierin verandering en krijgen de rechtsgeleerden van beroep invloed, en een vaste plaats bij de rechtspraak.

Nog zeer lang blijft een belangrijk deel der rechtspraak, vooral de criminele, in handen van Schout en Schepenen, die wij op onze dag als leken zouden betitelen.

Deze "mannen van den Gerechte" waren niet opgewassen tegen hun taak. In de vijftiende eeuw wordt als minimum eis aan de schepenen gesteld dat zij tenminste moeten kunnen lezen en schrijven.

In hoeverre hun opvolgers twee eeuwen later hun voorgangers in kennis overtroffen, blijft de vraag.

Het is dus begrijpelijk dat van hun rechtspraak kon worden gezegd, dat het "een zamenknoopinghe van ongherechtigheid" was.

Volgens het Germaanse recht bestond het oude inheemse strafproces, in een strijd die gevoerd werd in het openbaar tussen de aanklager en de gedaagde dit is de man die het strafbaar feit had gepleegd.

Bij dat gehele proces, dat tegenover het gehele volk of zijn vertegenwoordigers werd gevoerd, stonden de beide partijen als gelijk gerechtigd tegenover elkaar.

Geheel in overeenstemming met de opvatting dat de daad slechts hem betrof tegen wie zij was gepleegd, of hoogstens zijn bloedverwanten en vrienden, onthield de overheid zich van elke tussenkomst. De rechter sprak slechts recht wanneer zijn rechtspraak werd ingeroepen. Zonder klager geen rechter, luidde de oude spreuk. Een oude wijze om het geding tot een beslissing te brengen was de toepassing van een zogenaamd. Godsoordeel. De gedaagde moest zich aan een proef onderwerpen, doorstond hij haar dan was zijn onschuld aangetoond; in het andere geval stond zijn schuld vast.

Door geleidelijke ontwikkeling en opvattingen, onder werking van veranderde meer ingewikkelde maatschappelijke toestanden verdwijnt de oude opvatting en maakt plaats voor een geheel ander proces.

De rechter neemt het initiatief in handen, en in plaats van gelijk gerechtigheid van aanklager en aangeklaagde, ontstaat een ondergeschikte positie van de beschuldigde. Met behulp van pijnbank en folteringen wordt de aangeklaagde verhoord waarbij de geselpeal niet als pijniging wordt beschouwd, doch slechts als een huismiddeltje om achter de waarheid te komen.

- . - . - .

Nu ter zake, en ter illustratie naar de Soen-acte die ik op 't oog heb. Peter Pauwels heeft in 't jaar 1509 te Tilburg een "manslach" of "dootslach" begaan, d.w.z. zijn tegenstander Embrecht Aert Smit heeft zijn onmin waarin hij met Peter leefde, met de dood moeten bekopen. De vrienden en maghen (bloedverwanten) van de verslagene, komen met de moordenaar en zijn aanhang overeen, dat zij dit vergrijp onderling, zonder tussenkomst van een rechter, volgens het oude Germaanse zoenrecht zullen beslechten. Samen met de vrienden van de aangeklaagde zijn zij de arbiters in deze strijd; zij zullen samen de straf, zo er sprake is van misdaad, volgens "soenbraeck vredebraeck ende ter zoenenrecht" bepalen.

De uitspraak der arbiters wordt gedaan voor verzoenende lieden, geboren of nog niet geboren en zal onverbreeklijk voor altijd van kracht zijn; dus ook voor nog komende generaties. Als "zoendach" wordt bepaald "Sinte Stevensdach naestcomende", dit is de dag waarop de verzoening zal plaatsvinden.

Peter Pauwels de "dootslager" moet op deze dag naakt, slechts omgord met een lendedoek blootshoofds in de kerk van Tilburg verschijnen, en knielend "den God van 't hemelrijck" en de vrienden van de verslagene, om vergiffenis smeken. Bovendien moet hij een werk van barmhartigheid verrichten n.l. de zieken van Tilburg bezoeken en deze vertroosten. Vervolgens moet hij ter beevaart gaan.

De eerste bedevaart is naar Rome waar hij de St. Petrus en Paulus kerk moet bezoeken en vijftienmaal op zijn knieën de trappen van deze kerk moet bekruipen; dat alles ter lafenis der ziele van de vermoorde Embrecht Aert Smit. Komt hij heelhuids van deze barre tocht terug, dan zal hij zekere bewijzen moeten overleggen dat hij werkelijk te Rome is geweest. Vervolgens zal hij een bedevaart moeten ondernemen naar Keulen, ter ere van de H.H. Drie Koningen, ook ter ziele lafenis van de verslagene. Dat hij deze tweede bedevaart heeft volbracht zal hij met bewijzen moeten aantonen. Binnen een jaar moeten de twee bedevaarten zijn volbracht en wel tussen paschen van het jaar 1509 en het paascheest "naestcomende". Mocht Peter Pauwels door lichamelijke gebreken niet in staat zijn aan deze voorwaarden te voldoen, dan zal een andere tijd worden bepaald.

Maar dit is nog niet voldoende.

"Item want al niet ghenoch en is soe sal dese misdadiger doen doen die zielen ter laeffnisse twee hondert zielmissen, ende die te doen tot Tilborch oft andersins daert hem believe sal".

Item noch sal Peter de misdadiger doen doen twee "dortichsten" inder kercke van Tilborch ende daer bethoen aff te brengen.

(Een "dortichste" of dertigste, is de dertigste dag na iemands begrafenis waarop de laatste zielemis wordt gelezen.)

Vervolgens moet Peter de kerk van Tilburg vereren met twee "toortijsen" of flambouwen.

Item want dit noch niet ghenoch en is, wordt Peter Pauwels verbannen uit 's-Hertogenbosch, Venloen, Tilborch en Goerl.

Hij zal deze plaatsen slechts als passant mogen bezoeken, en er slechts één maaltijd gebruiken en er niet overnachten.

Verder wordt Peter en zijn vrienden verplicht om binnen een maand volgens zoenrecht veertig zoengulden te betalen en deze in het bijzijn van Schout en Schepenen van Tilburg, overhandigen aan de Heilige Geest Meester, d.i. de Armmeester.

Peter de misdadiger, mag vervolgens geen herberg bezoeken waar zich familie-leden ophouden, met name ooms tantes neven en nichten.

Bij de vrienden en maghen van Embrecht Aert Smit ontbreekt een goede vriend van de verslagene nl Aert Borchgreve.

Vier mannen onder de arbiters met name Jan van de Wouwer Schout te Tilburg, Peter Embrechts Blocklandtszoen, Aert van Vessem, en Jan die Smit, krijgen de opdracht om Aert Borchgreve op de hoogte te stellen van de uitspraak.

De verzoening is nu tot stand gekomen; de vriendschappelijke betrekkingen tussen de twee partijen en God, zijn hersteld en ofschoon de prijs die de "dootslager" hiervoor moet betalen lang niet mis is, hij is bevrijd gebleven van tortuur en scherper examen en heeft zijn kop behouden. Opvallend is het dat de kerk in die dagen bij zulke gedingen er steeds zijde bij spint; dit wettigt het vermoeden dat men alleen ingeval de gedaagde het betalen kon, van het zoenrecht gebruik maakte.

Om de uitspraak wettig en van kracht te doen zijn, begaven de twee partijen zich naar de Schout en Schepenen der plaats, waar van de overeenkomst een officiële acte werd opgemaakt. Deze ingeschreven acte werd nu Soenacte of Soen-brief genoemd.

Bronnen: Strafproces en Strafrecht
 door Mr D. Simons
 Hoogleraar te Utrecht; gepubliceerd
 in "Uit onzen Bloeitijd".
 Gemeente-archief Tilburg, R 260-1509-29v

C.Robben

DE TILBURGSE HAARDGANGEN. 3

Bij de aanvang van de Bataafse Republiek in 1795 telde Tilburg nog 12 haardgangen, maar in de Memorie over Tilburg in 1809 opgemaakt bij gelegenheid van het bezoek van koning Lodewijk Napoleon worden er 13 genoemd, aangeduid onder de nieuwe naam wijken, die de oude benaming meer en meer verdrongen had. Kerk en Heuvel worden hier afzonderlijk opgegeven. In de Heuvelstraat, de Steenweg, vormde het Vreedepad de scheiding.

Deze indeling is ook te vinden in de Etat de population van 1810, waarbij elke wijk ook een letteraanduiding kreeg als volgt.

- A. Oerle in Broekhoven
- B. Korvel en Laar
- C. Berkdijk
- D. Rijt
- E. Hoeven
- F. Hasselt
- G. Stokhasselt
- H. West-Heikant
- I. Oost-Heikant
- K. Veldhoven
- L. Loven
- M. Kerk
- N. Heuvel

Deze indeling en letteraanduiding is tot 1889 in stand gebleven. De 28e Februari van dat jaar heeft de gemeenteraad een nieuwe wijk indeling vastgesteld. Oost- en West-Heikant werden samengevoegd tot de wijk Heikant, met uitzondering van de "randgebieden", waaruit met o.a. delen van de wijk Veldhoven, twee nieuwe wijken werden gevormd, het Goirke en het Groeseind, waarmee het aantal wijken op 14 kwam. Ook in het Zuidelijk stadsgedeelte kwamen enkele verschuivingen.

De nieuwe indeling zag er zo uit.

- A. Oerle en Broekhoven
- B. Korvel
- C. Laar en Berkdijk
- D. Reit
- E. Reitse Hoeven
- F. Hasselt
- G. Stokhasselt
- H. Goirke
- I. Heikant
- K. Veldhoven
- L. Groeseind
- M. Kerk
- N. Heuvel
- O. Loven en Koningshoeven

De huisnummering geschiedde volgens de wijk, waarin het huis lag, zodat elk nummer werd voorafgegaan door de letter van de wijk. Bij besluit van de gemeenteraad van 12 Februari 1909 is deze wijkindeling en huisnummering vervallen en is men overgegaan tot nummering volgens de straten. Men telde van het Noorden naar het Zuiden of van het Oosten naar het Westen, de oneven nummers rechts, de even nummers links.

In 1910 is deze nieuwe regeling in werking getreden. Ze kwam niet te vroeg. Bij de oude wijze van nummering waren de cijfers zeer hoog opgelopen b.v. in de wijk Veldhoven tot 2060, in de wijk Kerk tot 1591 en in de wijk Heuvel tot 1195, dikwijls nog met noodzakelijke toevoegingen van kleine letters bij bepaalde nummers. Hiermede waren de wijken, de oude haardgangen als administratieve districten verdwenen. Wij zagen reeds, dat de eerste officiële opgave van de haardgangen voorkwam in het commerboek van 1580.

Van het begin af aan mogen wij wel zeggen, hebben zij bij de vaststelling en inning van de belastingen een rol gespeeld en dat is zo tot het einde in 1910 gebleven. Tot dat jaar waren er de zgn. wijkmeesters, die jaarlijks hun rondgang door de wijk deden, de nodige aantekeningen maakten, waaruit de cohieren voor de hoofdelijke omslag werden samengesteld.

Als gehuchten of buurtschappen waren de oude haardgangen echter nog niet alle geheel verdwenen. Aan de rand van de stad lagen nog geheel afgezonderd, de Heikant, de Stokhasselt, de Hasselt, de Hoeven, de Reit, de Berkdijk en Broekhoven. Een plattegrond van Tilburg uit het jaar 1907 laat dat duidelijk zien. Geleidelijk aan werden de open plekken tussen de meer centraal gelegen wijken volgebouwd. Vooral gedurende en na de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) nam de woningbouw snel toe. Bij deze uitbreiding werd het bestaande patroon van de stad gehandhaafd.

Na de Tweede Wereldoorlog (1940-1945) is de uitbreiding vooral in het Westen en Noorden van de stad begonnen en wel zo intensief en radicaal, dat daar van de opbouw van het oude Tilburg weinig of niets meer is overgebleven. Alleen de namen van enkele hoofdstraten of banen herinneren nog aan vroegere haardgangen, die daar meer of minder in de omgeving gelegen hebben.

C. Weijters.

VERKEERSSLACHTOFFER ANNO 1805.

Menigeen zal temidden van het woelige verkeer van onze dagen met een beetje weemoed teruggedacht hebben aan vroeger; aan die goede oude tijd, toen het leven nog niet beheerst werd door de haast en de drukte van nu.

Denkend aan die tijd, doemt voor ons het beeld op van lege straten, waar je als kind zomaar op kon spelen en waar voetgangers volop ruimte hadden. Geen geraas van snelverkeer, geen concerten van claxons, geen lange files. Mensen wat een tijd.

Zo moeten de straten van Tilburg er in 1805 hebben uitgezien.

Het is 3 februari 's middags rond een uur of vier. Op de weg van de Kerk naar de Veldhoven, ter hoogte van de Logt, loopt Siena Smulders, de dienstmaagd van Norbart de Kanter. Vanuit de richting van de Veldhoven naderen twee karren, elk bespannen met een paard.....

Wat even later is gebeurd zal Siena wel zo verrast hebben dat ze het niet kan navertellen.

Gelukkig zijn er drie getuigen: Jan Baptist Geerts, Nicolaas van Meeuwen en Johannes Huysmans. Zij verklaren " onder solemnelen ede ter requisitie van W.A. Dams, schout civiel " dat zij het volgende hebben gezien:

Toen de twee karren Siena Smulders op een korte afstand waren genaderd, zijn de voerlieden aan het jagen gegaan. Gevolg: Siena wordt door de eerste kar omver gereden. De getuigen verklaren vervolgens: "Wanneer meervoornoemde Siena Smulders liggende na het passeeren der eerste kar niet inmediaat was opgesprongen en uit het spoor gegaan, de tweede kar, jaagende ruym zoo sterk als de eerste, meede over haar zouw zijn gepasseert."

Volgens de getuigen werd de eerste kar bestuurd door Cornelis Peters en de tweede door Cornelis van Venrooy.

Tot slot verklaart J.B. Geerts dat hij "Siena na het voorgevallene bij hem in huis heeft geleyd en vervolgens op haar verzoek de chirurgijn Immens is gaan roepen, welke daadelijk gekomen is en na gedaane visitatie in praesentie van hun bijde attestanten verklaard heeft den arm van meergenoemde Siena Smulders aan stukken was en ook in hun bijwesen gezet en verbonden heeft. Zoo meede van de voet gezien die meede zeer ontsteld was."

Verder gaat de verklaring niet.

Toch laten we Siena niet in die ongelukkige toestand achter.

Ruim een jaar later ontmoeten we haar weer, en wel in het trouwboek van 1806, waar ze op 5 mei de bruid blijkt te zijn van.....Jan Baptist Geerts.

Was misschien het verkeersongeluk van 1805 het begin van de liefde tussen het slachtoffer en haar helper?

Tilburg R. 652; 11-2-1805.

W. van Hest.

Heemkundekring "TILBORGH" 1970-4, blz. 98-99

VUURSTEENVONDSTEN TE TILBURG.

Bij enkele verkenningen in de periode jan. 1968 - april 1969, trof ik op het terrein achter de stalenmeubelenfabriek van Van Blerk in het Industrieterrein Noord, enkele vuursteenartefacten en afslagen aan.

De artefacten werden gevonden tijdens de egaliserings van het heuvelachtige terrein, waar nu de fabriek van Ruts staat.

Door de vergelijking van de topografische kaarten uit resp. 1929 (No. 626) en uit 1967 (No. 50 F), kan men afleiden dat dit heuvelachtige terrein de grens vormde tussen de Kraaivense akkers en de bossen van de schietbanen.

Aan het terrein waar de vondsten zijn gedaan, grensde in 1969 nog een akker, die inmiddels al is verdwenen (evenals zovele Kraaivense akkers).

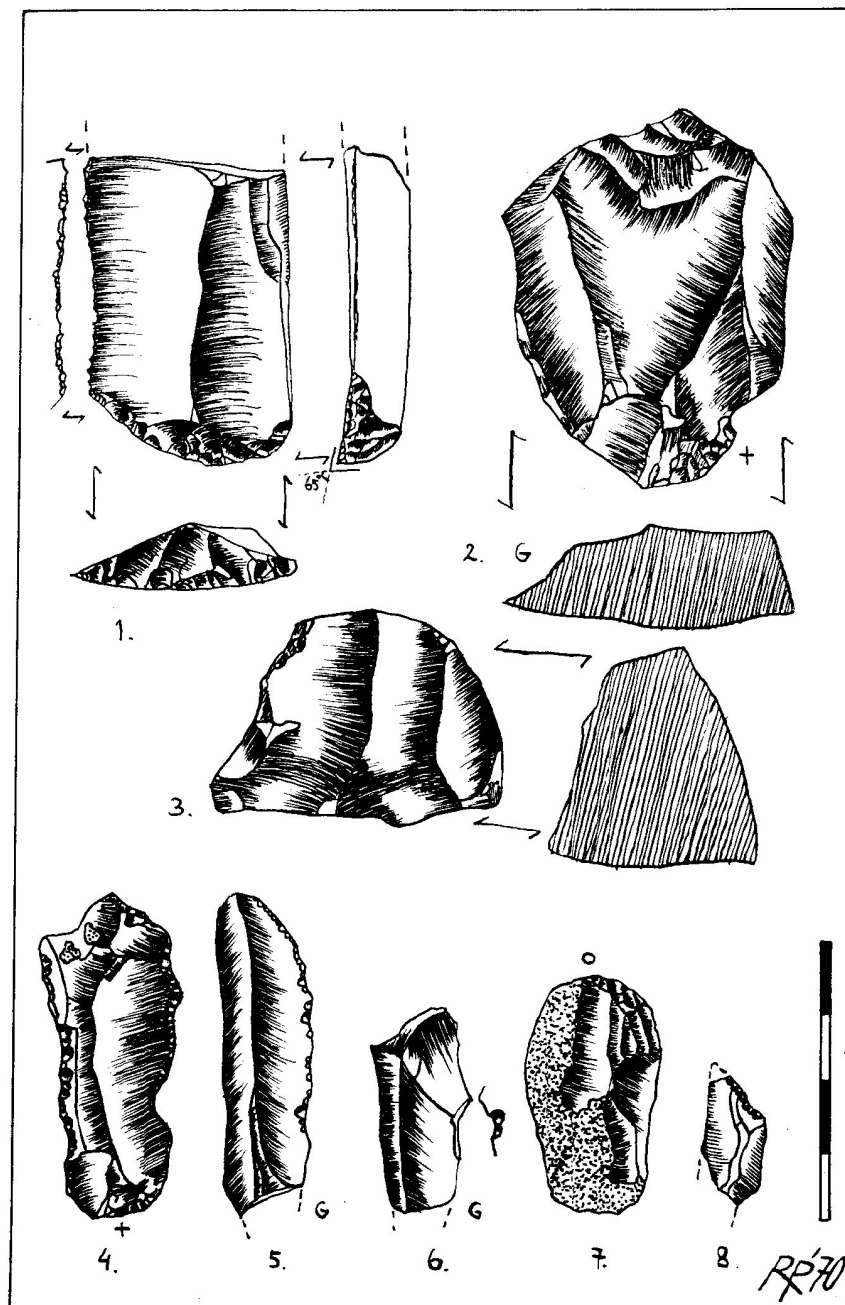
Op deze akker, die een zeer dikke cultuurlaag had, vond ik nog enige, vermoedelijk 17e eeuwse aardewerkscherven.

De vondsten zijn uit het Mesolithicum of Midden Steentijd (± 5000 v. Chr.). Van één vondst is dit niet met zekerheid te zeggen (zie vondstbeschrijving).

Op enkele plaatsen op het terrein was nog een ongestoord profiel waar te nemen, althans vanaf de oerbank naar beneden. De dikte van de oerbank (dit is de grondlaag waar men het Mesolithicum moet zoeken) was gemiddeld 15 cm. Verder naar beneden was er geel stuifzand met talrijke uitlopers van de oerbank.

Dat de vondsten uit het Mesolithicum zijn, kan men afleiden uit de typologie, de vuursteen-soort en het feit dat de oerbank nog aanwezig is.

Vondsten: (de nummers verwijzen naar de tekening.)

1. Afgebroken lange schrabber met een lengte van 43 mm.
De schrabber, die aanmerkelijk groter moet zijn geweest, is vervaardigd uit een grote kling van prachtige groen-grijze, bruin doorschijnende vuursteen.
De Mesolithische mens had over het algemeen zeer slechte vuursteen tot zijn beschikking, die hij in de bodem of in riviertjes als zwerfsteen vond. De schrabber is tevens als mes gebruikt want hij vertoond aan één zijkant intense gebruiksretouche.
Schrabbers worden gebruikt voor het schoonmaken van huiden.
De schrabberkap heeft men opnieuw aangezet toen de schrabber bot was geworden. (schrabberhoek 50° - 70°).
De opvallende goede kwaliteit van de vuursteen en de afmetingen doen vermoeden dat de schrabber wel eens ouder dan het Mesolithicum kan zijn. Maar zeker is dit niet.
2. Nucleus of kernstuk van grès quartzite de Wommersom, een steensoort die uit Wommersom (België) moest worden ingevoerd (want hier zijn geen zwerfstenen van bekend). Deze grès quartzite werd alleen maar in het Mesolithicum gebruikt en geldt dus als een indicator voor het Mesolithicum. Het is beter om hier van een "tablet" te spreken dan van een kernstuk, want door een dwarscoupe is dit stuk van de eigenlijke kern afgeslagen. De slagbulbus is nog aanwezig (zie kruisje).
3. Nucleus van ondoorzichtige zwarte vuursteen, op de breuk grijs-bruin.
4. Geretoucheerde kling met kerven. Intensief als mes gebruikt.
5. Gebroken geretoucheerde kling van grès quartzite.
6. Kling van grès quartzite.
7. Kling met cortex (de "schil" van de oorspronke-

- lijke vuursteen.)
8. Gebroken B-spits; deze werd als pijlpunt gebruikt.

Niet afgebeeld zijn nog een tweetal klingen, en wat afslag, waaronder 5 stukjes van grès quartzite.

Uit dit verslag blijkt wel dat er zich in onze Tilburgse bodem archeologische "schatten" bevinden, die voor de bestudering van de prehistorie van onze gemeente van groot belang zijn.

Tilburg, 16 juli 1970

R. Peeters.

DE REIJSHOF ONDER TILBURG

EEN VERGANE GROOTHEID

door

C. J. WEIJTERS

UITGEGEVEN DOOR DE GEMEENTE TILBURG

Overdruk uit het tijdschrift van de
Heemkunde-Kring „Tilborgh” 1970

TEN GELEIDE .

Deze studie over de voormalige Reijshof onder Tilburg zal voor de meeste lezers een openbaring zijn. Men is uiteraard vertrouwd met de straatnaam Reeshofdijk, maar de oorsprong ervan is slechts aan enkele ingewijden bekend. De geschiedenis van het landgoed, zich afspelend in de 18e en begin 19e eeuw is bijzonder interessant. Maar even belangwekkend is de historie welke er aan vooraf is gegaan, 'n veelbewogen historie die zelfs teruggrijpt naar de Middeleeuwen en vooral de zogenaamde "gemene gronden van Tilborgh" tot onderwerp heeft.

De schrijver van dit opstel mag bekend heten door zijn gedegen publicaties in het vroegere "Rooms Leven", in "Brabants Heem" en andere heemkundige tijdschriften. Jaren lang al is de heer Weijters een trouw bezoeker van het gemeente-archief, waar hij met grote toewijding en accuratesse de geschiedbronnen naspeurt. Zijn artikelen zijn steeds weldoordacht en volkomen betrouwbaar.

Veel is er nog duister rond deze stadsgeschiedenis. Deze bijdrage heeft wederom belangrijke feiten uit het verleden aan het licht gebracht. Dat de uitgave mogelijk was binnen het heemkundig kader en met steun van de gemeente, stemt mij tot grote voldoening.

Drs. H. J. A. M. SCHURINK
Gemeente-archivaris
van Tilburg

DE REIJSHOF ONDER TILBURG, EEN VERGANE GROOTHEID.

1. Inleiding.

Wie de Wandelboslaan ten einde uitloopt, dan een honderd meter naar links afbuigt om vervolgens weer een zwenking naar rechts te maken, bevindt zich op de Reeshofdijk, die over een afstand van ongeveer een uur gaans in westelijke richting loopt, op geringe afstand van en ten naaste bij evenwijdig met de spoorlijn Tilburg - Breda. De weg loopt uit op een boerderij, die in haar voorgevel de naam "Hoeve Reeshof" draagt.

Deze hoeve met haar enigszins verbasterde naam is een herinnering, maar ook niet meer, aan een vroeger in deze contreien gelegen ontginning met een landhuis en enkele arbeiderswoningen, die, nu 200 jaar geleden, hier tot stand kwam en naar de eigenaar Charles Reij de Carle de Reijshof werd genoemd.

Op de oudste kaart van Tilburg, waarmede landmeter Diederik Zijnen in 1760 klaar kwam en waarvan de archief-ambtenaar L. Langeweg een reproductie vervaardigde, is van de Reijshof nog niets te vinden. Wel staat er de Oude Warande op en ook het meest westelijk gedeelte van de Langendijk, een nu nog gedeeltelijk bestaande weg in gelijke richting lopende als de Reeshofdijk.

De totstandkoming van de Reijshof is niet zonder moeilijkheden verlopen. Deze waren niet zozeer van technische aard, maar vonden haar oorzaak in een grote ontevredenheid bij een gedeelte van de bevolking over wat wij met een modern woord de "grondpolitiek" van het college van schepenen zouden kunnen noemen. Voor een goed begrip daarvan is het nodig tot in de Middeleeuwen terug te gaan om het verloop te volgen van het in cultuur brengen van woeste gronden. Daarover dus eerst een korte samenvatting.

2. De "gemeijnt of gemeijne gronden" .

Hoogstwaarschijnlijk was er in Tilburg en omgeving al enige landbouw en veeteelt in de prehistorische tijd. De vroegste bewoners hebben de schrale onvruchtbare heidegrond op hun eigen primitieve wijze ontgonnen en omgezet in cultuurland. In de vroege Middeleeuwen is dat werk voortgezet. De toename van bouwgrond en weiland ging echter slechts lang-

zaam. In de verschillende buurtschappen, "haerdtgangen" genaamd, waren de mensen veelal bij elkaar gaan wonen. Rondom de huizen lag de bebouwde grond.

Die akkers waren na de Karolingische tijd het particulier eigendom van de inwoners geworden. Op verdere afstand van de huizen, meestal achter de akkers en de weiden, lagen dan de onbebouwde gronden, hei- en moerasvelden en wild grasland. Zij waren het eigendom van de landsheer, de hertog van Brabant, volgens de oude stelregel: niemandsland is hertogsland.

Tegen betaling van een jaarlijkse cijns kregen de Tilburgers ze in gemeenschappelijk gebruik. Men noemde deze gronden "de vroent" of "gemeijnt", soms ook "de aert" . Ze werden gebruikt om er de koeien, schapen en varkens te weiden, om heiplaggen, turf en leem te steken of strooisel en bunt te maaien voor het vee in de stal. De leem werd gebruikt voor de lemen wanden en vloeren of misschien om zelf stenen te bakken in een veldoventje.

In 1329 kregen deze gemeijnten voor Tilburg een grote uitbreiding. Tegen een bedrag van 200 ponden zwarte tournoisen en een jaarlijkse cijns van drie ponden gaven Hertog Jan van Brabant en Rogier van Leefdael, heer van Oirschot, grote stukken gemeijnt aan de "goede luijden van Tilburg en Goirle". Het eigenaardige hierbij was, dat dit niet alleen de woeste gronden waren, die onder Tilburg en Goirle lagen, maar ook gedeelten van Enschoot en Riel.

De uitgifte in 1329 vergrootte niet de oppervlakte van de dorpen Tilburg en Goirle, zoals wel eens is beweerd. De gemeijnt van Tilburg strekte zich buiten de grenzen van de plaats uit en lag gedeeltelijk buiten haar grondgebied. Het behoeft ook nog niet te zijn, dat deze uitgifte een geheel nieuwe toestand bracht. Mogelijk is zij een officiële schriftelijke bevestiging geweest van bepaalde toestanden en gebruiken, die krachtens het gewoonterecht of mondelinge toezeggingen al min of meer bestonden.

3. Het beheer over de gemeijne gronden.

Wel nieuw was, voor zover wij kunnen nagaan, het volgende. Bij de uitgifte van deze gemeenschappelijke gronden in 1329 kregen de inwoners van Tilburg en Goirle ook het recht zeven mannen te kiezen, de gezwo-

renen, om deze gronden te beheren. Zij hadden de regeling van alles, wat met het gebruik ervan samenhang, zoals de vaststelling van de cijns, die de gerechtigden moesten betalen om van de gemeijnt gebruik te mogen maken. Zij stelden jaarlijks drie hei- en turfdagen vast, d.w.z. dagen, waarop men de heide mocht afvlaggen en turf mocht steken uit de moerasgronden. Deze laatste moesten dan 12 jaar weer ongebruikt liggen, de eerstgenoemde gronden 5 jaar.

Elk jaar werden stukken gemeijnt verhuurd. Verkoop van gemeijne gronden was ook mogelijk, maar alleen na verlof van de landsheer; vóór 1648 was dat de hertog van Brabant en daarna de Staten-Generaal. Dit verlof of octrooi werd echter alleen gegeven als het dorp in grote financiële moeilijkheden verkeerde. Toen bijv. in 1595 de kerk van Tilburg grotendeels door brand was verwoest, gaf koning Philips II als hertog van Brabant in 1597 verlof om 200 bunders gemeijnt te verkopen teneinde met de opbrengst daarvan mede te voorzien in de kosten van de opbouw der kerk. Een dergelijk octrooi is ook gegeven in de jaren 1346, 1575, 1629 en 1652.

In de loop van de jaren werden de gemeijnten, waar ook gelegen, steeds kleiner en de oppervlakte van de bebouwde akkers nam voortdurend toe. Had iemand een stuk van de gemeijnt gekocht, dan omgaf hij het met een sloot en een wal om het rondlopend vee er af te houden en om aan te geven, dat het particulier bezit was. Zo'n stuk land werd dan een "geloect" genoemd, dat zoveel betekent als een afgesloten akker. Later sprak men in zo'n geval meer van een ingegraven erf.

4. Veranderingen in het beheer der gemeijnt.

Na verloop van eeuwen hadden de zeven gezworenen hun rechten en bevoegdheden met betrekking tot de gemeijnt niet geheel onverkort kunnen handhaven. Om vooral bij verhuringen misbruiken te voorkomen hielden twee schepenen daar later toezicht op. Maar drost en schepenen waren nog verder gegaan en in de tweede helft van de 17e eeuw was het zo, dat zij verschillende bevoegdheden van de gezworenen zelf uitoefenden. Daarbij brachten zij een nieuwe regel in praktijk, die eigenlijk onwettig was, maar in het gebruik gemakkelijker te hanteren en bovendien voor hen en anderen niet zonder voordeel.

Zonder verlof van de Staten - Generaal mochten geen stukken gemeijnt verkocht worden. Dat deed men ook niet, maar men gaf wel verlof om stukken gemeijnt in te graven en ze als eigendom te exploiteren, evenwel onder deze voorwaarde, dat, zodra drost en schepenen weer octrooi zouden bekomen om grond te verkopen, de gebruikers de waarde van de verkregen stukken gemeijnt zouden moeten betalen naar evenredigheid van de waarde der naburige landerijen. Maar drost en schepenen vroegen geen octrooi aan, -al gedurende een eeuw was dit niet gebeurd-, met het gevolg dat vele ingezetenen zonder enige kosten, noch van een te betalen koopsom, noch van een jaarlijkse huur, pacht of cijns, de voordelen genoten van het ter bewerking gekregen land. Dat vele ingezetenen deze voordelen genoten blijkt wel uit een in 1765 gepubliceerde "Lijste off Memorie", waarin vermeld staat, dat in een tijdsverloop van bijna een eeuw, namelijk van 1672 tot 1764, in totaal 367 grotere of kleinere stukken gemeijnt ter ingraving waren uitgegeven. De grootte van de stukken was erg variërend; er waren er bij van 3, 4, 10 en 20 roeden, maar ook van 1 tot 10 lopensaten.

Een roede had een oppervlakte van 33 m², terwijl een lopensaat als 50 roeden gold. Een morgen of bunder was 6 lopensaten.

De vier grootste uitgiften waren die aan de heer van Tilburg. De eerste was van 1712 aan graaf Willem van Hessen-Kassel, groot 350 lopensaten, waaruit de Oude Warande is gegroeid. De twee volgende waren die aan graaf Gijsbertus van Hogendorp, die in 1754 de heerlijkheid Tilburg en Goirle had gekocht en in 1757 een vergroting van de Oude Warande van 250 lopensaten en in de Rauwbraken een stuk gemeijnt van 120 lopensaten kreeg, dat de Nieuwe Warande genoemd werd. De vierde uitgifte dateerde van 1763 en omvatte 253 lopensaten. Uit dit stuk gemeijnt is de Reijshof ontstaan.

De Oude Warande en de Reijshof hoorden onder de haerdtgang de Reijt.

Meer of minder waren de vermelde 367 uitgegeven stukken of stukjes land in cultuur gebracht, maar het grootste deel lag echter nog onontgonnen.

Het valt op, dat er nog lang gemeijnt gelegen heeft binnen de bewoonde gedeelten van het dorp. Er werden in de lijst van 1764 twee uitgiften

in de haerdtgang Heuvel vermeld, waarvan er één op de volgende wijze was aangegeven: " Lambert de Zeede bezit een klein plakie gemeynt voor zijn Huijs op de Heuvel, om aldaar een smidse op te stellen, zijnde de grond van waarde f-, -, 12 2/3 (guldens, stuivers, penningen)."

5. Moeijlijkheden onder Gijsbertus Steenbergensis.

De in het voorgaande geschetste ontwikkeling liep kort na 1760 vast. Er kwam verzet tegen deze gang van zaken vanuit de bevolking, een verzet, dat niet op zichzelf stond, maar een onderdeel vormde van de houding van vele ingezetenen tegenover de nieuwe heer Gijsbertus van Hogendorp.

In 1754 had hij de heerlijkheid gekocht en in tegenstelling tot zijn voorganger verbleef hij vaak op zijn kasteel in Tilburg. Dit had tot gevolg, dat hij zich persoonlijk veel meer met allerlei zaken ging bemoeien en nauwkeurig toezag op de handhaving van zijn rechten.

Een eerste tegenvaller voor hem was, dat men niet inging op zijn verzoek hem een bedrag van duizend rijksdaalders toe te staan als "bienvenue", als welkomstgave, nu hij zijn intrede deed in de heerlijkheid. Hij stelde het voor, alsof dit zijn recht zou zijn, maar het Corpus wees het van de hand. Wel wilde men hem als vrijwillige gave een bedrag van 110 ducaten toestaan, doch van Hogendorp weigerde dat.

Hij zon op middelen om het bestuur naar zijn hand te zetten. In 1758 benoemde hij buiten de nominatie van het dorpsbestuur een hem welgevallig persoon tot president-schepen. Deze waarschuwing aan het adres van schepenen miste haar uitwerking niet, temeer nog, omdat de Raad van State hem op zijn verzoek bij besluit van 23 April 1761 toestond van de voordracht af te wijken. Het college van schepenen, bezorgd om het behoud van hun ambt, toonde zich voortaan veel inschikkelijker tegenover de wensen van de heer. Dat bleek duidelijk bij diens tweede punt van actie, de benoeming van alle ambtenaren aan zich te trekken.

Wie zich echter niet naar de heer voegde, dat was de drossaard Hendrik Maas, die een veel onafhankelijker positie had, voor het leven was aangesteld en onafzetbaar was.

Zo waren omstreeks 1760 binnen de heerlijkheid twee partijen ontstaan, aan de ene kant de heer met de schepenen, aan de andere kant de drossaard, die beiden onder de ingezetenen hun aanhang hadden. Tegen

deze achtergrond van verwickelingen en strijd moeten wij ook de moeilijkheden zien, die in 1763 ontstonden over het uitgeven van gronden der gemeijnt en soms het karakter van een echte rel vertoonden.

6. Van Hogendorp en de gemene gronden.

Ook met betrekking tot de uitgifte van gemeentegrond had van Hogendorp zijn eisen en verlangens. Zoals reeds is vermeld had hij in 1757 een oppervlakte van 250 lopensaten verkregen tot uitbreiding van de Oude Warande en daarnaast nog een stuk gemeente in de Rauwbraken, groot 120 lopensaten, uit welke ingraving de Nieuwe Warande is ontstaan.

In 1763 kwam hij met een aanvraag voor een derde project, dat nog veel ruimer van opzet was. Dicht bij de grens tussen Tilburg en Hulten hadden de heren van Tilburg een bezit, de zg. "Heerevelden", groot 182 lopensaten. De begrenzing hiervan vinden we aldus aangegeven; "oostwaards de Goolsen Dam, zijde de Gemeente, west de Rivier de Leij, noord de Langen Dijk".

Nu had van Hogendorp zijn oog laten vallen op een stuk gemeente, ten zuiden van de Heerevelden en daarbij aansluitend, groot 253 lopensaten, dat hij tot ontginning wilde brengen. Hij richtte tot drost en schepenen het verzoek hem hiervoor vergunning te geven en, vooruitlopende op hun beslissing, was hij alvast begonnen het terrein door zijn arbeiders te laten afpalen.

In hun vergadering van 23 juli 1763 zouden de drost en schepenen over deze aanvraag een besluit nemen en daarom gingen zij, vergezeld van de secretaris, op de morgen van die dag als "verantwoordelijke" bestuurders de gronden eerst inspecteren. Maar daarbij deed zich iets bijzonders voor. "Vermits den quaden weg en verre afgeleegentheid", zoals het reglement van 1732 het uitdrukt, hebben de regenten zich ongetwijfeld, zoals gebruikelijk was, "door een voerman derwaards laten transporteren", Buiten de huizen gekomen kregen zij gezelschap van een groepje ingezetenen, met zeisen en schoppen gewapend. Het kon wel niet anders of deze mensen waren op de een of andere manier door de drost van de voorgenomen inspectie op de hoogte gebracht Zij gedroegen zich rustig. Alleen toen de inspectie geëindigd was klonken uit het groepje toeschouwers kreten als: "Het is onze grond, wij krijgen gebrek aan grond voor ons

vee", en dergelijke. Van de zijde der schepenen werd hierop geantwoord, dat zij op de eerstvolgende schepenvergadering gelegenheid hadden hun bezwaren tegen de uitgifte naar voren te brengen.

Op de vergadering, diezelfde dag in de namiddag gehouden, was echter niemand van de betogers aanwezig en de schepenen konden rustig hun zaken afdoen. Met alleen de stem van de Drossaard tégen werd besloten de gevraagde uitgifte toe te staan onder voorwaarde, dat binnen 16 jaren de uitgegeven grond ontgonnen moest zijn.

Maar op de volgende vergadering verschenen een aantal ingezetenen, die veel verwarring veroorzaakten. Van alle kanten riep en schreeuwde men door elkaar, totdat de president-schepenen wat rust bracht met zijn voorstel, dat zij één voor één het woord konden krijgen, of dat één van hen namens allen zou spreken. De bezwaren en klachten zouden dan op schrift gesteld worden, voorzien van de handtekeningen der klagers. Hierop ging echter niemand in en de ontevredenen trokken weer af.

7. Georganiseerde actie tegen de heer en de schepenen.

Als de schepenen gemeend mochten hebben, dat de kwestie nu in hoofdzaak geëindigd was en verder wel dood zou bloeden, dan hadden zij zich hierin vergist. De actie werd voortgezet, maar blijkbaar vorderde de opzet en uitwerking daarvan enige tijd. In het voorjaar van 1764 wendden zich "eene meenigte geërfden en inwoonderen der Heerlijkheid Tilborg", die zich in hun rechten en belangen voelden te kort gedaan, bij rekest tot de Staten-Generaal, waarbij zij verzochten om al degenen, die op onwetige wijze, tegen de bepalingen van 1329, in het bezit van gemeentegronden gekomen waren en in het bijzonder de heer van Tilburg, te gelasten "dieselve Erven wederom te slegten en in zodanige staat te herstellen als deselve voor dato van haare ondeugdelijke bezitnemingen geweest zijn". Het verzoekschrift droeg de handtekeningen van 117 personen, waarvan er 68 niet konden schrijven en met een kruisje ondertekend hadden. Zij behoorden over het algemeen niet tot de aanzienlijkste en voornamere ingezetenen van Tilburg en de schepenen verklaarden dan ook, dat "de grootste meenigte van dien bij de Regenten onbekent zijn".

Het rekest was aan de schepenen ter kennis gebracht door de Raad en Rentmeester Generaal der Domeinen te 's Bosch, aan wie de Staten-

Generaal, het gezonden hadden om advies en deze had het weer doorgezonden aan de schepenen van Tilburg om inlichtingen. Op hun verzoek kregen deze van de Staten-Generaal drie maanden uitstel om hun antwoord in te zenden.

Intussen was er op verschillende uitgegeven gronden en vooral op die van de heer bij de Goolse Dam een grote bedrijvigheid ontstaan. In April 1763 had Van Hogendorp zich geassocieerd met Charles Reij de Carle, gepensioneerd kapitein van het leger der Staten "omme een groot gedeelte onbebouwde gronden te defricheeren en tot cultuure te brenge"

Op naam van Reij had de aanbesteding plaats van een groot buitenhuis en dadelijk werd met de bouw begonnen. Ook de ontginningswerken namen goede voortgang. Dit alles wekte in het dorp grote ontevredenheid, die zich uitte in een nieuw adres aan de Staten-Generaal, waarin 81 ingezetenen protesteerden tegen het optreden vooral van de heer en hiertegen maatregelen vroegen. Uit dit tweede schrijven zien we, dat de beweging in kracht gewonnen had, omdat hier weer andere personen aan het woord waren dan in het eerste adres en onder deze nieuwelingen waren er verschillende, die in een of andere bediening waren of geweest waren.

De 9e augustus 1764 namen de Staten-Generaal het besluit, dat zolang in het geschil niet was beslist, niet mocht worden voortgegaan met de ingraving van gronden of de bouw van huizen, stallen of schuren. Drost en schepenen kregen bevel streng toe te zien, dat deze maatregel werd nagekomen. Bij de uitvoering van dit bevel kwam de tegenstelling tussen de drost en de schepenen weer duidelijk aan het licht. Zo liet de drost het besluit van de Staten-Generaal publiek bij klokkeslag afkondigen, hetgeen in dit geval voor de heer niet aangenaam was, terwijl de schepenen met bijzondere zorg de gronden inspecteerden van de onder-tekenaars van het adres.

8. Verdediging van de schepenen.

Onder al deze bedrijven werkten de schepenen aan de verdediging van hun optreden. Een "Korte Memorie wegens de gemoveerde questien over de gemeentegronden", samengesteld door de secretaris Pieter Koster, werd aan de Staten-Generaal gezonden. In deze memorie werd gezegd,

dat de gehele kwestie niet tot doel had het belang van de ingezetenen, maar alleen neerkwam op het streven van de drost naar meer macht: "Dat de gemoveerde questie het nut of belang der Goede Gemeente tot desselvs waare voorwerp niet heeft, maar dat integendeel deselve alleen toe te schrijven zij aan den geest van jalouzij, afgunst en tweedragt, die 't zedert de ontstaane dissentien tusschen den Drossaard ter eene, den Heer en Regenten van Tilborgh ter andere zijde, gesmeult en eindeling booven maate zijn uitgeborsten. dissentien, die hoe men deselve ook tourneert, altoos daar op neder-koomen, op het meerder pouvoir, dat den drossaard zich wel zoude willen aanmatigen".

Verder werd de kwestie aangeroerd of hertog Jan in 1329 de gronden alleen maar in gebruik of wel in eigendom had geschonken. Deze Rechts-historische puzzle kunnen wij hier gevoegelijk buiten beschouwing laten en ons bepalen tot de verdediging van schepenen over het uitgeven van gemeentegronden.

Op de eerste plaats werd gesteld, dat de regenten hierbij niet hun eigen voordeel gezocht hebben, maar daarbij het algemeen belang op het oog hadden." Doch hoe men ook tegens de actueele Regenten heeft gefulmineert, niemand heeft derven bestaan te poseren, dat zij van die gewaande pretieuse Gemeentensgrond voor hun privé hebben geprofi-teert."

Het uitgeven van die gronden ter ingraving was geschied tot bevordering van de landbouw en dit was ten voordele van het land in het algemeen en van de ingezetenen van Tilburg in het bijzonder. "De vermeerdering van den landbouw, welke in alle Rijken en Staaten altoos is gevaforiseert geworden, is het verzekerste steunsel van den Staat, waartegens het verzuim der culture gehouden werd als eene kwaale, die tot de gevaarlijke verzwakking van het Lichaam van den Staat verstrekt".

Tegenover de klacht van de ingezetenen dat de gemeijnt veel te klein zou worden, stelden de schepenen, dat er slechts ongeveer 2500 lopensaten waren uitgegeven en dat er nog wel 30.000 lopensaten gemene grond overbleef ten gebruike van de inwoners. Wat de heer van Tilburg betrof, deze zou volgens schepenen slechts 1/10 of 253 lopensaten gekregen hebben. Deze laatste bewering is beslist onjuist. De uitgiften

van 1712, 1757 en 1763 komen in totaal op 953 lopensaten. Schepenen hadden zeker gelijk, toen zij beweerden dat de ontginning van woeste gronden van groot belang was. Formeel echter stonden de adressanten tegen het beleid van de dorpsverheid in hun recht, zoals ook uit de beslissing van de Staten-Generaal blijkt.

9. Uitspraak van de Staten-Generaal.

De 5e April 1765 volgde de definitieve uitspraak van Haar Hoog Mogenden. Zij stelden vast, dat de uitgifte van gemene gronden sinds bijna een eeuw onwettig was geschied, maar gingen er toch niet toe over alles nietig te verklaren. Dit zou "niet alleen meede brengen een groote hardigheid en onbillijkheid", maar ook tot nadeel van de gemeente Tilburg en Goirle strekken.

Over de gronden, die onlangs aan de heer van Tilburg waren uitgegeven en "waarover zo veel beweging was gemaakt", zegde de resolutie, dat deze van zodanige kwaliteit waren en op zo'n afstand van het dorp gelegen, dat niemand zich door die uitgifte benadeeld kon gevoelen. Bovendien bleef er nog genoeg gemeijnt voorhanden om in de behoeften van de bevolking te kunnen voorzien.

Daarom hadden de Staten-Generaal goedgevonden het volgende te besluiten. Wat eenmaal door de regenten van Tilburg en Goirle van de gemeijnt ter ingraving was uitgegeven, ofschoon onwettig geschied, bleef van kracht alsof het op wettige wijze was gedaan. Maar niet zonder meer. De bezitters van deze gronden moesten daarvoor een schadevergoeding betalen volgens nog nader vast te stellen regels. Om alles naar recht en billijkheid te doen verlopen kregen drost en schepenen opdracht een lijst in te zenden van alle sinds 1672 onwettig uitgegeven gronden met opgave van hun tegenwoordige waarde.

En tenslotte moest men zich in het vervolg bij het uitgeven van gemeentegronden nauwkeurig houden aan de in 1329 gegeven voorwaarden en voorschriften.

10. De Raad van State regelt de schadevergoeding.

Aan de Raad van State was de uitvoering van het besluit der Staten-Generaal van 5 April 1765 opgedragen. De regeling van de schadevergoeding kwam bij besluit van de Raad van State van 7 mei 1767.

Op de eerste plaats had het Corpus van Tilburg schade geleden, omdat er nooit een koopsom voor de uitgegeven gronden was betaald. Daarom moesten de gezamenlijke bezitters van de uitgegeven gemeijnt een totaal bedrag van *f* 3600, -- betalen. Drost en schepenen moesten ieders aandeel vaststellen naargelang de grootte en de oorspronkelijke waarde van de ingegraven erven. Wie zijn verplichting in deze niet nakwam zou zijn grond weer zien vervallen aan de gemeijnt.

Maar ook de Staat had schade geleden, omdat in de afgelopen jaren over het uitgegeven land geen belasting, geen cijns was betaald. De Raad van State stelde die vast op $\frac{1}{2}$ stuiver per lopensaat, zodat van de 2447 uitgegeven lopensaten jaarlijks *f* 61 - 3 - 8 ten kantore van 's Lands Domeinen moest worden afgedragen. Voor de voorbije jaren moest vóór het einde van 1767 in eens een bedrag van *f* 800, — worden gestort.

En hiermede was de regeling der kwestie van hogerhand, na een tijdsverloop van drie jaren, tot een einde gebracht.

Volgens de gemeenterekening over het jaar 1767 is er voor het Corpus van Tilburg aan schadevergoeding voor de onwettige uitgegeven gemeentegronden een bedrag van *f* 3560 - 0 - 11 binnen gekomen. Dat bleef *f* 39 - 15 - 5 beneden de door de Raad van State bepaalde som van *f* 3600,- omdat enkele ingezetenen hun gronden weer hadden verlaten of door een onjuiste opgave een weinig te hoog waren aangeslagen. Aan de regenten van Hilvarenbeek moest van de ontvangen gelden *f* 427 - 4 - 4 worden uitgekeerd, daar deze volgens de bepalingen der uitgifte van 1329 recht hadden op 12% der opbrengst van verkochte gemeijnt, terwijl Goirle als zijn aandeel *f* 527 - 2 - 11 $\frac{5}{6}$ ontving.

Uit de lijst of memorie, door schepenen over de waarde van de uitgegeven gronden opgemaakt, blijkt, dat zij - op zijn zachtst gezegd - bij de taxatie toch wel weer eigenaardig zijn te werk gegaan. Terwijl de uitgegeven gemeijnt onder de haerdgangen Reijt en Hoeven in het algemeen werd geschat op 20 stuivers per lopensaat, werden de gronden

aan Van Hogendorp uitgegeven de helft lager geschat en getaxeerd op 10 stuivers per lopensaat.

Was de grond werkelijk zo slecht of wilden de schepenen de heer ter wille zijn?

De 28e november 1764 verklaarden een 20-tal ingezetenen van de Hoeven, de Reijt en de Berckdijk ten overstaan van notaris J. A. van Meurs en twee getuigen, "dat het perceel heijde, onlangs door de schepenen van Tilborg verleend, geen hooge, schraale of steriele heijde is, in soo verre, dat sij van geen profijt, dienst of gebruick voor de gemeente en ingezetenen weesen soude, hetwelck geheel anders en contrarie is, als zijnde dat perceel de gerieffelijksste, beste en bequaamste heijde, die in de gansche gemeente te vinden is". Daar tegenover staat, dat de gezworenen van dat jaar, op verzoek van de schepenen van diezelfde grond precies het tegenovergestelde verklaarden.

Hoe dit alles nu ook zij, voor een gering bedrag kreeg Van Hogendorp het in 1763 uitgegeven stuk gemeijnt aan de Goolsen Dam in eigendom. Voor 253 lopensaten betaalde hij in totaal een bedrag van *f* 192 - 18 - 4.

11. Ontstaan van de Reijshof.

Niet lang is Van Hogendorp de eigenaar van deze grond gebleven. Reeds eerder is vermeld, dat hij in april 1763 met Charles Reij een contract van compagnieschap had aangegaan om dit stuk heidegrond te ontginnen.

De 21e September 1767 hield deze vennootschap op te bestaan, doordat Charles Reij de gehele onderneming kocht, te weten de grond, die eigendom van Van Hogendorp was en de helft van hetgeen door beider samenwerking reeds tot stand was gebracht en in gezamenlijk bezit was, zoals het huis met schuur en stal en de gehele inventaris aan vee, werktuigen en geteelde vruchten. Maar behalve dit stuk vroegere gemeijnt van 253 lopensaten verkocht Van Hogendorp ook de zgn. Heerevelden aan Reij, 182 lopensaten groot. Het aaneensluitend bezit van Charles Reij had dus een oppervlakte van 435 lopensaten of 72 bunder(morgen). De koopsom voor het geheel bedroeg *f* 12500, --.

Het huis met erf op deze bezittingen gelegen heette aanvankelijk Campen Hoeve of Heihoef, maar was nu de Reijshof geworden, een benaming, die ook op de bezitting in haar geheel overging.

Uitgaande van de tegenwoordige toestand moet deze bezitting volgens koopakten en oude kaarten ongeveer als volgt gesitueerd worden. Zij lag ten zuiden van de Langedijk, gedeeltelijk eraan grenzend en aan weerszijden van de tegenwoordige Reeshofweg en Reeshofdijk, die van later datum zijn, althans op de kaart van Zijnen van 1760 niet getekend staan.

De vorm van het geheel was onregelmatig en grillig. De breedte langs de Reeshofweg, beginnende bij de Kievit, bedroeg ongeveer 1½ km, terwijl de oostelijke kant aan de huidige Reeshofdijk circa 800m van de Reeshofweg lag.

Waar precies het landhuis stond is niet zo gemakkelijk aan te geven. Uit de tegenwoordige toestand van het terrein en perceelsbeschrijvingen uit de 19e eeuw kan worden afgeleid, dat het in de Noordelijke hoek lag tussen de tegenwoordige Reeshofweg en Reeshofdijk. Een bodemonderzoek ter plaatse heeft dat bevestigd. Men mag aannemen, dat men tot het landhuis toegang had uit de richting van de tegenwoordige Reeshofdijk.

(Zie fragmentkaart van L. Langeweg)

12. Het ontginningswerk.

De nieuwe eigenaar, Charles Reij de Carle, gepensioneerd kapitein van het leger "ten dienste deezer lande", huwde nadien met Eva Burman, sinds 1763 weduwe van Mr. J. F. van Breugel, lands-advocaat en tevens raad-advocaat van de Gouvernante Anna van Hannover, de weduwe van stadhouder Willem IV. Reij's meest bekende stiefzoon was Mr. Gaspar van Breugel, secretaris van de stad 's-Hertogenbosch en ontvanger van 's Lands gemene middelen in de kwartieren van Oisterwijk en Maasland.

Deze gaf in 1791 een werk uit: "Beschreeve Staat van de Meijerije", dat een samenvatting was van de resultaten van een onderzoek naar de economische toestand in de Meijerij. Hoewel dit geschrift van algemene aard was, gaf de schrijver toch blijk van zijn voorkeur, dat uitging naar de beoefening van de landbouw. In dit opzicht stemde Van Breugel overeen met andere schrijvers, zoals bijv. Van Heurn en Thijs, die als aanhangers

van het fysiocratische stelsel aan de landbouw een grote waarde toekenden en krachtig ijverden voor de ontginning van de Meijerij, waar volgens Van Heurn nog veertien maal zoveel heidegrond als bouwland was.

Op dit terrein zou nu ook Charles Reij zijn in 1763 begonnen werk, dat tijdelijk was stilgelegd, gaan voortzetten. De eerste taak, die Reij op zijn ontginning stond te wachten, was de voltooiing van zijn woning aldaar. Te oordelen naar het schilderij, die de schilder J. Vrijmoet ervan maakte, is het een mooi landhuis geworden. Een poort met hekwerk gaf toegang tot de tuin, beplant met bomen, waar achter enigszins verscholen de woning lag met midden op het dak een torentje. Het huis had geen verdieping, doch een breed voorfront. Hoe groot de afmetingen waren, blijkt uit het verslag van de oculaire inspectie van de toestand der onwettig uitgegeven gemeentegronden, op 13 augustus 1764 krachtens bevel van de Staten-Generaal gehouden.

De linkervleugel van het toen in aanbouw zijnde huis was 24 voet lang, de rechter vleugel 26 voet, in zijn geheel dus een lengte van ruim 15 meter. Rondom het huis met bijbehorende gebouwen, zoals remise en stallen, lag een gracht, ruim 3,5 meter breed en bijna 1 meter diep.

In 1772 werd op het terrein van de ontginning nog een tweede woning gebouwd en in 1774 een derde, ten behoeve van arbeiders of huurders. In het laatst genoemde jaar was het totaal aan in cultuur gebrachte grond, elk jaar in stukken van zeer verschillende grootte ontgonnen, 58 lopensaten, een gemiddelde van 6 lopensaten per jaar.

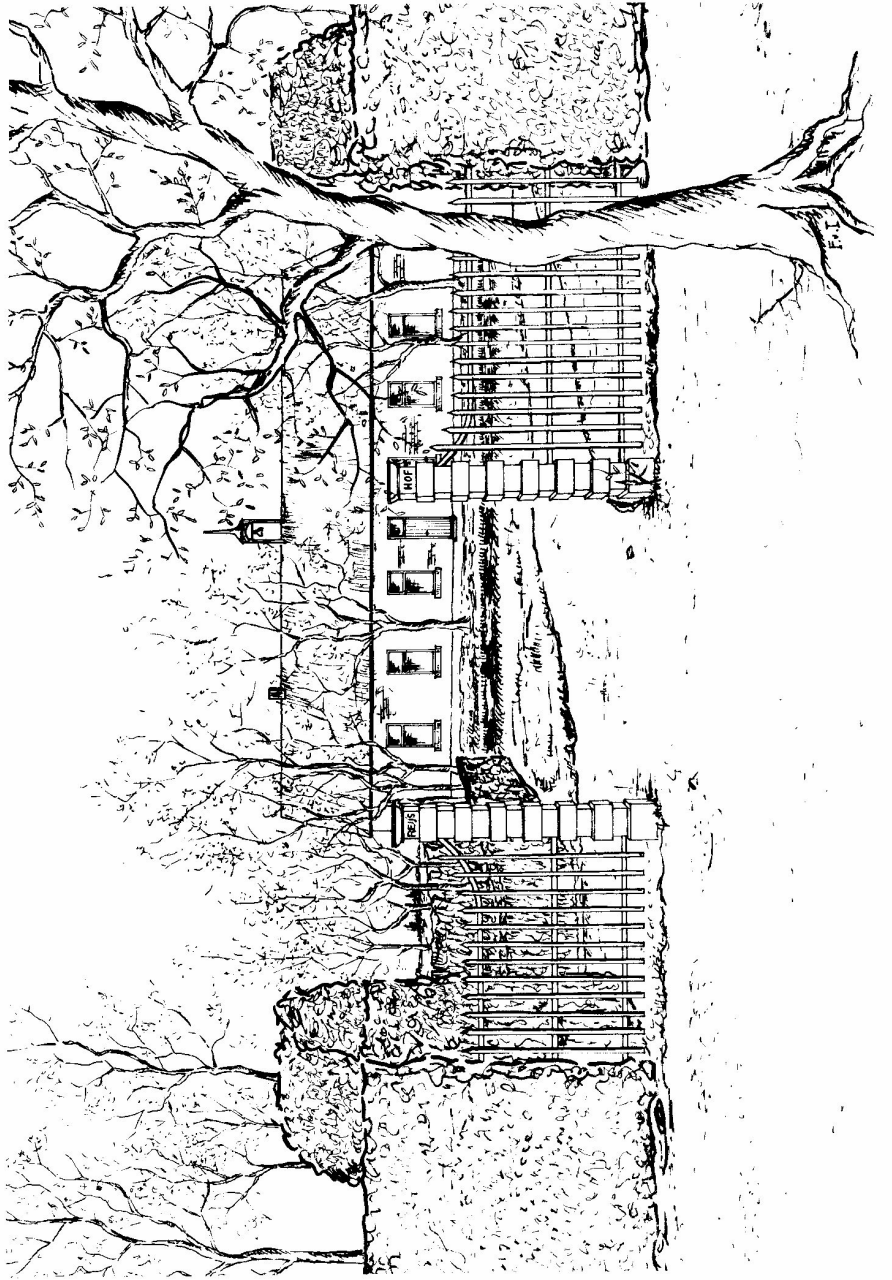
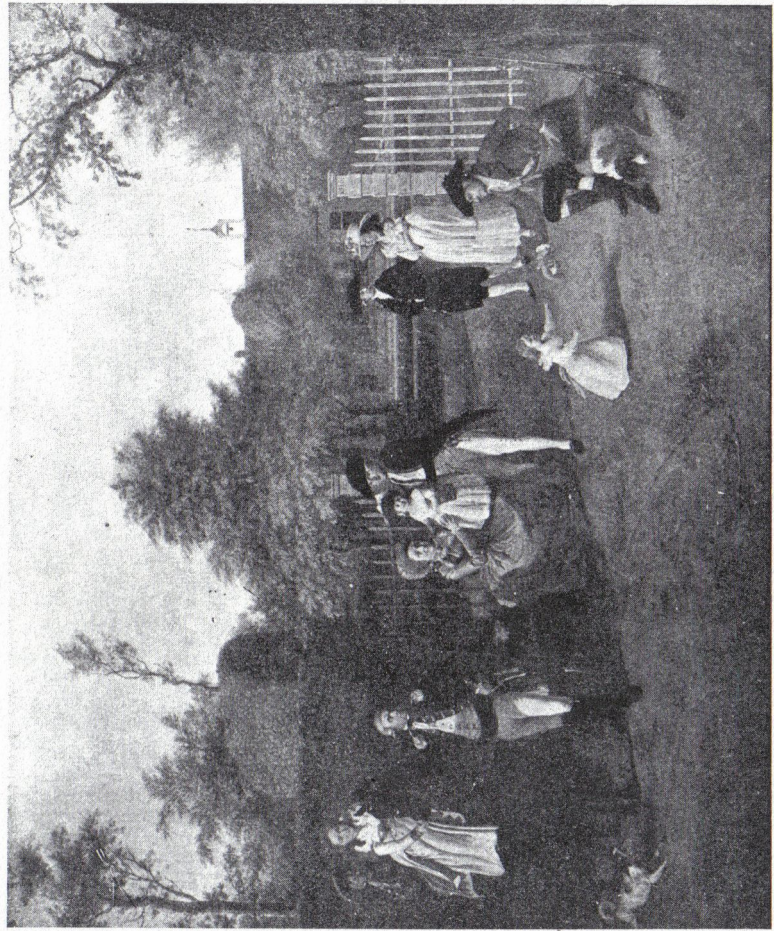
Dat lijkt nu niet zo bijster veel, maar de ontginning van heidegrond was een werk, dat blijkbaar naast geld en arbeid ook veel geduld van de ondernemer vergde. Een bekend landbouwdeskundige uit die tijd, de Norbertijn I sfridus Thijs, plaatste onder de titelplaat van zijn verhandeling over de landbouw in de Meijerij de volgende versregels:

Die van een vage grond wilt rijke winst betragten,
moet met een zoet geduld en lijdzaamheid verwagten
de vrugt van zijn vernuft, het voordeel van zijn geld
door mest en werkzaamheid in 't dorre zand gestelt"

Fragmentgenealogie
Familie van Breugel
(Gemeente-archief Hilburg)

Mr. Jan Pestus van Breugel
's-Hertogenbosch 5-4-1707
Advocaat
+ 's-Gravenhage 4-7-1763
x Utrecht 21-1-1743
Eva Maria Burman, hestr. met Charles Rey de Carle 's-Gravenhage 14-6-1767
Utrecht 11-9-1723
+ Tiel 15-12-1812
dr. van Caspar en Anna Maria de la Bassacour

Jan Pestus Baron van Breugel # 's-Gravenhage 1750 Luitenant-kolonel + 1832 x Maria Constancia Falck	Mr. Caspar Baron van Breugel 11-3-1752 secr. te 's-Hertogenbosch dir. directe belastingen + Haarlem 31-3-1833 x 's-Hertogenbosch 6-5-1781 Mary Douglas # Bergen op Zoom 10-12-1755 + 's-Hertogenbosch dr. van Robert en Helena de Brauw	Jhr. Jan de Rovere van Breugel # 's-Gravenhage 27-7-1757 fiscoal te Bantam + Utrecht 27-4-1829 x Amsterdam 14-3-1790 Maria Elisabeth Burman # Amsterdam 2-6-1771 + Utrecht 19-2-1799 dr. van Nicolaas Laurens en Anna Maria Verkölje	Jhr. Jan de Rovere van Breugel # 's-Gravenhage 27-7-1757 fiscoal te Bantam + Utrecht 27-4-1829 x Amsterdam 14-3-1790 Maria Elisabeth Burman # Amsterdam 2-6-1771 + Utrecht 19-2-1799 dr. van Nicolaas Laurens en Anna Maria Verkölje	Jkv. Henriëtte van Breugel # 's-Hertogenbosch 9-4-1790 x Zierikzee 25-10-1865 x Leeuwarden 18-9-1813 Jhr. Carel Willem de Jonge # Zierikzee 27-12-1789 + " 4-3-1852 zn. van Jhr. Mr. Willem Adriaan en Cornelia Petronella Mogge Pons	Mr. Robert Baron van Breugel Douglas # 's-Hertogenbosch 26-7-1791 lid raad van state + 's-Gravenhage 23-11-1873 x Leeuwarden 8-9-1821 Jkv. Louisa Albertina Glinstra van Smitia # Leeuwarden 26-3-1799 + 's-Gravenhage 9-1-1837 xx Jkv. Anna Maria de Rovere van Breugel (Maartensdijk 15-8-1839) # Utrecht 20-3-1793 + Maartensdijk 17-9-1874 dr. van Jhr. Jan en Maria Elisabeth Burman
Jkv. Eva Maria van Breugel # 's-Hertogenbosch 29-3-1783 + 's-Gravenhage 26-10-1866 x 's-Gravenhage 7-2-1805 Jhr. Mr. Willem Maurits de Brouw # Hulst 23-4-1772 + 's-Gravenhage 28-11-1841 zn. van Cornelis en Alida Charlotte Albertina Paris	Mr. Caspar Baron van Breugel 11-3-1752 secr. te 's-Hertogenbosch dir. directe belastingen + Haarlem 31-3-1833 x 's-Hertogenbosch 6-5-1781 Mary Douglas # Bergen op Zoom 10-12-1755 + 's-Hertogenbosch dr. van Robert en Helena de Brauw	Jhr. Jan de Rovere van Breugel # 's-Gravenhage 27-7-1757 fiscoal te Bantam + Utrecht 27-4-1829 x Amsterdam 14-3-1790 Maria Elisabeth Burman # Amsterdam 2-6-1771 + Utrecht 19-2-1799 dr. van Nicolaas Laurens en Anna Maria Verkölje	Jhr. Jan de Rovere van Breugel # 's-Gravenhage 27-7-1757 fiscoal te Bantam + Utrecht 27-4-1829 x Amsterdam 14-3-1790 Maria Elisabeth Burman # Amsterdam 2-6-1771 + Utrecht 19-2-1799 dr. van Nicolaas Laurens en Anna Maria Verkölje	Jkv. Henriëtte van Breugel # 's-Hertogenbosch 9-4-1790 x Zierikzee 25-10-1865 x Leeuwarden 18-9-1813 Jhr. Carel Willem de Jonge # Zierikzee 27-12-1789 + " 4-3-1852 zn. van Jhr. Mr. Willem Adriaan en Cornelia Petronella Mogge Pons	Mr. Robert Baron van Breugel Douglas # 's-Hertogenbosch 26-7-1791 lid raad van state + 's-Gravenhage 23-11-1873 x Leeuwarden 8-9-1821 Jkv. Louisa Albertina Glinstra van Smitia # Leeuwarden 26-3-1799 + 's-Gravenhage 9-1-1837 xx Jkv. Anna Maria de Rovere van Breugel (Maartensdijk 15-8-1839) # Utrecht 20-3-1793 + Maartensdijk 17-9-1874 dr. van Jhr. Jan en Maria Elisabeth Burman

De 11e augustus 1785 verkreeg Reij wederom voor 15 jaren "vrijdom van verpondingen, Beeden, Tienden, Bezaaide morgen en Dorps Reëele omslagen, mitsgaders van Hooren- en zoutgelden van de beesten, die in de huizen of stallen op de nieuw gecultiveerde Landen zouden worden gesteld".

Wat de samenwerking tussen het dorpsbestuur en Reij betreft over de aanleg van wegen en dijken en de regeling van de waterafvoer, deze was niet altijd even hartelijk en liet bepaald te wensen over.

14. In andere handen.

De ondervonden tegenslagen zijn waarschijnlijk wel de oorzaak geweest, dat Reij zijn onderneming van de hand heeft gedaan. Hij was als kolonel weer in actieve dienst getreden en de 27e Juli 1789 heeft hij het buitengoed de Reijshof verkocht aan Jan de Rovere van Breugel uit Utrecht voor de som van *f* 10.000, --.

Of de ontginning onder de nieuwe eigenaar vorderingen heeft gemaakt, is mij niet bekend. Toen Adriaan van der Willigen, de latere drossaard, zich in 1792 te Tilburg vestigde, wilde hij zich daar op ontginningen gaan toeleggen. Door vrienden geattendeerd op de Reijshof, ging hij er een kijkje nemen, maar kon toch niet besluiten het landgoed te kopen. In zijn dagboek zei hij ervan "Er stond een redelijk goed buitenhuis en eenige boerenhuizen op, doch was bijna geheel met mastbomen beplant, die er zelfs nog maar slecht opstonden; daarbij in het midden van de barre heide gelegen, zoodat ik er geen zin in had".

Blijkbaar was Reij dus van de kostbare ontginning op grote schaal tot de goedkopere beplanting met dennen overgegaan, iets waarop hij in zijn rekest aan de Raad van State al had gewezen als een noodzakelijk gevolg van minder of niet rendabele exploitatie door ontginning.

Jan de Rovere van Breugel, die naar het schijnt zich van zijn landgoed te Tilburg wilde ontdoen, vond in 1795 kopers in het driemanschap Adrianus van Bommel, Conradus Cornelissen en Cornelis Ribbens. Deze drie overigens onbekende personen waren van Belgische origine, althans zij opereerden vanuit Hoogstraten. De 24e Juni 1795 kochten zij de Reijshof van Jan de Rovere van Breugel voor *f* 15.000, --. Zij betaalden *f* 5.000, --

en voor de resterende *f* 10.000, -- gaven zij "een scheepenkennis en schuldverbintenis onder speciaal verband van het gekogte tegens 4 procento intrest doende, onder willige condemnatie teegens de koopers bij wanbetaling van capitaal of intresten". In moderne begrippen en bewoordingen overgebracht zouden wij zeggen, dat op het landgoed een hypotheek bleef rusten van *f* 10.000, -. A. van Bommel c.s. waren blijkbaar geen vermogende lieden, te meer niet, omdat zij de betaalde *f* 5.000, - mede door leningen hier en daar bijeen hadden gekregen.

15. De Reijshof een school.

Hun plan was overigens niet op de eerste plaats de Reijshof als ontginning in exploitatie te nemen. Zij wilden er een Latijnse en Franse school met een internaat tot stand brengen. In de aanvang van 1795 richtte het genoemde driemanschap een advies aan de municipaliteit van Tilburg en Goirle, waarbij werd verzocht een stuk heidegrond onder Nieuwkerk te mogen kopen om daar een Latijnse en Franse school met internaat te vestigen. Vermoedelijk hebben de drie mannen, waarvan A. van Bommel naar buiten het meest op de voorgrond trad, bij nadere informering te Tilburg vernomen, dat de Reijshof te koop was en toen hun plannen gewijzigd. De aankoop van dit landgoed met zijn reeds bestaande gebouwen en gedeeltelijke ontginning zou de uitvoering van hun opzet heel wat vergemakkelijken, zodat zij reeds dadelijk met hun school en internaat konden beginnen.

Daartoe was verlof nodig van de Provisionele Representanten van het volk van Bataafs Brabant, zodat zij zich tot dezen met een desbetreffend verzoek richtten. De Representanten vroegen hierover eerst inlichtingen bij de municipaliteit van Tilburg, die de 14e September 1795 adviseerde het gevraagde verlof onder bepaalde voorwaarden toe te staan. Daaronder waren o.a. deze "dat de schoole zij voor alle kinderen zonder onderscheid van godsdienst", verder "dat zij zig nimmer mogen verstouten aldaar eenig cluijs, klooster of andere Geestelijke Gestigten op te rigten onder welk voorwendsel het zelve ook zoude mogen zijn"; vervolgens was de municipaliteit van mening, dat de adressanten "ook zonder consent geene Trafiequen, Fabriequen of Negotie" zouden mogen beginnen en "dat zij almede niet zullen vermogen het voornoemde buitengoed, genaamd

Reijshoff te vergrooten, 't zij door aankoop van Heijde, Beemden, Turf- of Blekkelingvelde of anderzints" .

De Tilburgse municipaliteit koesterde blijkbaar toch wel enig wantrouwen tegen de onderneming, al was zij overigens van mening, dat voor de oprichting van de school toestemming moest worden verleend. Overeenkomstig dit advies werd korte tijd later door het gewestelijk bestuur het gevraagde verlof gegeven.

Ondanks deze gunstige beslissing is er eigenlijk van de school niets gekomen. Na een kortstondig bestaan in 1796 is zij weer verdwenen. Van Bommel had aan de Apostolische Vicaris van Den Bosch, Antonius van Alphen, het verzoek gericht om op de Reijshof "hunne Godsdienst te moogen verrichten", d.w.z. er een kapel in te richten waar op Zon- en Feestdagen voor de bewoners van de Reijshof "de Misse van obligatie zoude kunnen worden verrigt". Hij achtte dit noodzakelijk voor het voortbestaan van de school. Het gevraagde verlof is, ook na herhaald verzoek, niet gekomen. Door deze besliste weigering van de Vicaris heeft de school geen voortgang gehad.

Het blijft overigens nog een vraag of de school, indien de Vicaris verlof gegeven had om op de Reijshof kerk te houden, lang zou hebben bestaan. De barre omgeving, waarin zij lag en de grote afstand van de bewoonde wereld lijken mij toch wel op den duur grote nadelen te bevatten. Ik moet er echter bijvoegen, dat dit volgens de leiding van de school een voordeel was. Immers in art. 13 van het schoolreglement werd gezegd: "De Legging deezer Kostschool is op één en een half uur van Dongen, Gils en Tilburgh, zo dat men zig geene bekommelingen behoeft te maaken voor geleegentheeden tot schaadelijke of geldverkwistende gezelschappen".

Nu de opzet van hun plan was mislukt, wilden A. van Bommel c.s. zich van de Reijshof ontdoen. Zij vonden een koper in Petrus L'hotellier, die de 4e Januari 1797 het buitengoed van hen kocht voor f 15.499, -, waarvan, zoals voorheen, f 10. 000, - als hypotheek ten name van J. de Rovere van Breugel op het goed bleef rusten.

De nieuwe eigenaar Petrus L'hotellier was een door de revolutie uit Frankrijk geweken priester, die eind 1792 in Rijen was terecht gekomen en daar vier jaren bij pastoor Franciscus van Miert had gewoond. In een verklaring van de municipaliteit van Gilze-Rijen werd gezegd " in welken tijt deze voornoemde Burger Petrus L'hotellier zich zeer uitmuntend,

braaf en in alles stil heeft gedragen, staande bij alle onse Inwoonders ter goeden Naam en Faam".

De 19e Juni 1797 bekwam hij van de municipaliteit van Tilburg op zijn verzoek, gezien het gunstige rapport van het gemeentebestuur van Gilze-Rijen en na ingewonnen advies van de dorpsadvocaat Mr. P. Losecaat, verlof om zich in Tilburg te vestigen. Volgens de Etat de Population was hij in 1765 geboren, maar het vakje voor de vermelding van zijn geboorteplaats is niet ingevuld. Een brief van 1796 aan Vicaris van Alphen ondertekende hij als pastoor van Etampes, een plaats ten zuiden van Parijs. Deze brief laat ons zien, dat hij met A. van Bommel in betrekking heeft gestaan als de priester, die op de Reijshof 's Zondags de Mis zou doen en ook enige tijd gedaan heeft.

L'hotellier had met de Reijshof dezelfde plannen als Van Bommel. Toen hij eigenaar van het landgoed was geworden, kwam hij weer met een verzoek bij de Vicaris om in zijn woning een huiskapel te mogen inrichten voor de bewoners van de Reijshof en de mensen uit de omgeving, hetgeen Van Alphen deed verzuchten, dat hij de laatste jaren met de Reijshof meer last en moeite had gehad dan met de grootste parochie van zijn vicariaat. Van Alphen stond óók aan L'hotellier het gevraagde niet toe, omdat het naar zijn mening afbreuk zou doen aan de parochiële zielzorg en teveel van zijn onderhorigen de door de Fransen gebrachte vrijheid misbruikten om in kleine gehuchten priesters te willen doen aanstellen zonder voldoende rekening te houden met de noodzakelijkheid en de mogelijkheid ervan.

Maar L'hotellier kreeg steun. De bisschop van Pamiers, wiens secretaris hij was geweest, schreef vanuit Londen aan Vicaris van Alphen in vertrouwen, dat hij de eigenlijke bezitter en koper van de Reijshof was krachtens een overeenkomst tussen hem en L'hotellier en als bisschop had hij recht op een huiskapel. De nuntius bevestigde dit. Maar van Alphen liet zich niet van zijn stuk brengen en bleef bij zijn gevoelen. Volgens hem had de feitelijke situatie met het recht van de bisschop niets te maken, omdat deze er niet verbleef.

Na deze tegenslag heeft L'hotellier nog het plan gehad op de Reijshof een Franse meisjes-kostschool in te richten, waarvoor hij op 2 April 1798 van de municipaliteit toestemming verkreeg; maar daar is ook niets van

gekomen. De exploitatie van de Reijshof als ontginning bleef nu alleen op het programma staan.

16. De Reijshof onder L'hotellier.

Dat de ontginning er niet zo best voor stond, is begrijpelijk. L'hotellier zag zich bij de overname al dadelijk genoodzaakt twee leegstaande huizen af te breken bij gebrek aan huurders.

In 1798 sloot de nieuwe eigenaar een geldlening van f 3.000, --. Waarschijnlijk heeft hij aan de verplichtingen tegenover zijn geldschieters niet kunnen voldoen. In 1800 eisten deze hun geleende gelden terug. L'hotellier verkocht nu aan Norbart Schoffers en Justinus Mommers, beiden te Tilburg "dertig duizend zoo eijke, buuke, berke als maste boomen, dewelke ten genoegte van de koopers zullen mogen worden gekoozen en uitgezocht op het Landgoed van den verkooper, genaamd Rijshoff'. Er was echter één beperking bij. De keuze zou zich niet uitstrekken tot de bomen in de nader omschreven omgeving van het landhuis. De koopprijs bedroeg f 6.125, --.

De 17e November 1803 heeft L'hotellier een gedeelte van het hoofdgebouw en van zijn landerijen verhuurd aan Jan Wouter Klaasen, afkomstig uit Gilze. De huur of pachtsom bedroeg "80 guldens goed hollands geld, den gulden gerekent tot 20 stuivers en zes kapoenen en inkcorrenpagt den derden hok op den akker en dat zoo van tarwe, rog, haver, garst als boekwijd". De huurovereenkomst gold voor tien jaren, ingaande de 15e Maart 1804.

Het schijnt, dat L'hotellier het resterend gedeelte, dat onder zijn persoonlijk beheer bleef, intensief en volgens nieuwe methoden wilde gaan bewerken. Dat zou men mogen opmaken uit zijn rekest aan het Staatsbewind, waarin hij verlenging vroeg van de eertijds door de Raad van State aan Charles Reij toegestane gunstige bepalingen omtrent vrijdom van lasten. Uit dit verzoekschrift blijkt ook, dat de ontginning, in plaats van voortgang te maken, teruggelopen was doordat reeds in cultuur gebrachte stukken grond weer verwilderd lagen.

Wat hij zelf op zijn bezitting al gedaan had en nog van plan was te doen, gaf hij met deze woorden te kennen: "dat hij, suppliant, bij con-

tinuatie zig bezig houd met veele dier gronden, welke bereijds ter cultuure gebragt en nu werkelijk weeder tot heijden waaren gekeerd, op nieuws op eene geheel andere wijze te cultiveeren en wel met de gronden bij continuatie te roeren en te mesten, zooals men in andere landen met goed succes doet, met op de alzoo bij continuatie geroerde gronden te stellen eene opene en verdraagbaare schaapskooij, hebbende hij, suppliant, ten dien einde in den gepasseerden jaaren zig aangeschaft een kooij off klogt van 300 stuks schaapen, dat hij daarmede verlangt te continueeren in vertrouwen, dat de tot hiertoe ndankbare grond t'eeniger tijt zijnen veelvuldigen moeilijken arbeid en zwaare kosten zal beloonen en alzoo tot Embellisement van het Land en voordeel der Republiek verstreke".

Uit een verklaring van L'hotellier, de 12e April 1801 voor schepenen afgelegd blijkt, dat de schapen mede toebehoorden aan dokter P.J. Matthijs. Er bestond tussen deze twee personen nauwere betrekkingen. Bij notariële akte van 5 september 1805 had L'hotellier de dokter aangeezen bij zijn afwezigheid als zaakwaarnemer op te treden en hem alle nodige volmachten gegeven. In hoeverre dokter Matthijs deelgenoot was in de schapenfokkerij is mij niet gebleken.

17. Kanaal Reijshof - Holland.

L'hotellier had nog meer plannen. Om een betere waterlozing voor zijn ontginning te krijgen en tevens een verbinding tot stand te brengen met Holland, wat niet alleen zijn eigen bezit ten goede zou komen, maar van veel breder en algemener nut zou zijn, diende hij de 6e Augustus 1804 bij het gemeentebestuur een plan in, uitvoerig tot in bijzonderheden uitgewerkt, om de rivier De Leij, die wij tegenwoordig De Donge noemen, tot Geertruidenberg bevaarbaar te maken. "Notula over de middelen om een vaart te maaken van Reijshof af tot de Hollandsche steeden".

Om het "importante voordeel" besloot het dorpsbestuur op het plan in te gaan en wees zijn medeleden Schoffers en van Gils aan om zich met de gemeentebesturen van Gilze en Dongen in verbinding te stellen, ten einde met deze de kwestie te bespreken. Al is het plan niet verwezenlijkt, het tekent toch de activiteit van de eigenaar van de Reijshof.

18. Vennootschap L'hotellier - Mijnsen.

In 1809 sloot L'hotellier een "associatie of compagnieschap" met Jacob Mijnsen uit Tilburg, lid van het handelshuis de firma Mijnsen en Co., om samen de schapenfokkerij te houden.

De associatie werd aangegaan voor de tijd van drie jaren. Mijnsen was de geldschieter; "Hij zal tot den aankoop van 200 stuks schaapen, zoo mede voor het benodigde voeder van hooij of Toemaat tot der -zelve onderhoud gedurende het eerste jaar furneeren eene somme van 2000 guldens zonder meer". Voor de volgende twee jaren moest hij twee gulden per schap geven voor hooij en toemaat. Onder vastgestelde condities kreeg hij de beschikking over de van de schapen afkomstige wol.

L'hotellier moest zorgen voor een schaapskooi en had de dagelijkse leiding van de onderneming. " Hij zal privatieff voor zig behouden het schaapsmest, waarvoor hij dan ook verplicht zal zijn voor zijne private reekening te bezorgen Herder en hond met derzelve onderhoud als mede het noodige stroo en verder voeder hiervoor niet gemeld, zoo ook de kosten rijzende op 't jaarlijks scheeren en wasschen der schaapen".

Tot in alle bijzonderheden was verder geregeld hoe winst of verlies ten voor- of nadele van beide partijen kwamen en hoe gehandeld moest worden bij het beëindigen van de vennootschap.

Of de onderneming een succes is geworden, kan ik niet zeggen. Zeker is, dat de associatie in 1812 niet is verlengd. De eigenaar van de Reijshof, indertijd ten gevolge van de Franse Revolutie uit zijn vaderland uitgeweken, is daar op het einde van 1812 of het begin van 1813 teruggekeerd. Vóór zijn vertrek gaf hij de 9e Dec. 1812 aan notaris Oomen te Breda machtiging en opdracht het landgoed Reijshof in het openbaar te verkopen. Daarna begaf hij zich naar Morsain in het departement Aisne, waar hij tot pastoor was aangesteld.

19. Verkoop van de Reijshof.

De publieke verkoping geschiedde door notaris Adriaan Jacob Sem, residerende te Dongen, ten huize en herberge van Pieter Timrot te Tilburg op de Markt, provisioneel de 11e Februari 1813 en finaal de 24e Februari daaraan volgend.

Het landgoed Reijshof werd beschreven als bestaande uit: "Een Heeren Huizinge,

een bouwmanswoning, schuur en stallingen, twee arbeidershuizen, en verder tuinen, bossen bouwlanden, weilanden, beemden, heiden en een perceel turfland, alles te samen groot 64 hectaren, gelegen te Tilburg ter plaatse de Rijt, grensende rondom aan de Gemeente".

Het geheel werd ingezet door J. Schenkens, landbouwer, voor 8200 francs en de 24e Februari gekocht door Dionysius van de Sande, metseelaar, voor 8220 francs, dat is f 4049, --, de gulden berekend tegen 2 francs en 3 centimes.

Dionysius van de Sande verklaarde gekocht te hebben met Hub.Norb. van de Sande, kaardenmaker, samen met hem voor $\frac{1}{4}$ part, Adriaan Piek, winkelier, voor $\frac{1}{4}$ part, Bernardus Somers, negotiant, en Joh. Adr. Smolders, bouwman, samen voor $\frac{1}{4}$ part en Jacobus van Roessel, brouwer, voor $\frac{1}{4}$ part.

Als curiositeit zij hier nog vermeld op welke typische manier men bij de finale verkoping te werk ging. Deze ving aan "met het ontsteken en uitbranden van een eindje wasschekaars; op welke tijd een ieder nog zal kunnen hogen en slaan en ingeval er nog gehooft of geslagen word gedurende het branden van het kaarsje zal wederom een ander kaarsje worden ontstoken en de finale toewijzing geen plaats hebben voordat een kaarsje ontstoken en uitgebrand is zonder dat intusschen meerder is gehooft of geslagen geworden".

20. Verdeling en einde van de Reijshof.

Tot 11 Februari 1816 is de Reijshof het gezamenlijk eigendom van de zes genoemde kopers geweest. Toen verschenen zij ten kantore van Pieter Gerard Molengraaf, notaris te Tilburg, verklarende, "dat zij in der minne en met onderling genoegen hebben gedaan de schatting der goederen, artikel voor artikel, alvorens zij mede met wederzijdsche toestemming en onderling genoegen hebben gemaakt vier portien of loten hierna gemeld".

Het landgoed de Reijshof was nu definitief verdeeld in vier gedeelten, nauwkeurig in ligging, grootte en waarde omschreven, met als respectieve eigenaars de bovengenoemde personen, alleen of in combinatie.

Elke der vier gedeelten stond aangegeven een waarde te hebben van *f* 590, --. Hierbij valt op, dat de waarde van het geheel *f* 2360, -ver blijft beneden de koopsom van drie jaren te voren, maar tevens, dat in de beschrijving van het landgoed Reijshof, zoals het in Februari 1816 was, het herenhuis en de boerenwoning uit de beschrijving van 1813, niet meer genoemd worden. Deze zijn dus in de loop van die drie jaren verdwenen. Hoe dit echter gebeurde blijft in het duister.

Vijftig jaren na het ontstaan van de ontginning van de Reijshof bezegelden de verkoop en verdeling, alsmede het verdwijnen van het landhuis de mislukking van de onderneming.

Literatuur en bronnen.

Vooraf de verklaringen van de hier gebruikte afkortingen:

G. A. T.	= Gemeente Archief Tilburg
Bissch. Arch.	= Bisschoppelijk Archief
R 463	= Rechterlijk archief no. 463
Not. 85	= Notarieel archief no. 85

Dr. H. van Veldhoven	Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch deel I
J. H. van Mosselveld	De Oude Warande te Tilburg Brabantia 3
F.W. Smulders	Tilburg rond 1450 Nieuwe Tilburgsche Courant 1950 - 1954
L. G. de Wijs	Uit het dagboek van Adriaan van der Willigen, drossaard in Tilburg
L. Langeweg	Copie van de kaart van Diederik Zijnen van de heerlijkheid Tilburg en Goirle. 1760
J.F. Hutten	Kaart van Tilburg van 1835
Notulen der vergadering van drost en schepenen - G. A. T., van Visvliet 7-8-9 betreffende uitgifte van gemeentegrond in 1763 en de daaruit ontstane moeilijkheden.	
G. A. T., van Visvliet 3	Vaststelling hei- en turfdagen op 25 April 1727
G. A. T., Not. 83	Verklaring over de in 1763 uitgegeven heidegrond. 1764
G. A. T., van Visvliet 171	Verklaring van gezworenen over deze grond

G. A. T., van Visvliet	Extract uit het register der resolutien van de Staten-Generaal van 5 April 1765	G. A. T., Not. 154	Machtiging P.J.Matthijs
G. A. T., van Visvliet	Extract uit het register der resolutien van de Raad van State van 7 Mei 1767	G.A.T., Not. 158	Vennootschap L'hotellier met Jacob Mijnsen
G. A. T., R 659	Oculaire inspectie van de aan Van Hogendorp in 1763 uitgegeven gronden	G. A. T., van Visvliet	Notulen vergadering municipaliteit
G. A. T., R 443 en R 479	Verkoop van Heerevelden en uitgifte van 1763 door Van Hogendorp aan Charles Reij. 1767	G. A. T., van Visvliet 649	Uitrekening der onkosten welke het graven eener revier van Reijshof tot daar dezelve is vallende in de Klijn-Maaze
G. A. T., van Visvliet 9	Memorie aangaande de Huijzingen en onder cultuur gebragte Landerijen genaemt Reij's Hoff. 1774	G.A.T., R493	Verkoop bomen van de Reijshof
G. A. T., van Visvliet 8	Lijste of Memorie van de uitgegeven gemeijnt	G. A T.,	copie Verkoop Reijshof 1813
G. A. T., van Visvliet	Gemeenterekening over 1767	G. A. T., Not. 214	Verdeling Reijshof 1816
G. A. T., van Visvliet 193	Resolutie van de Raad van State van 30 Juni 1768	Bissch. Arch.,	's-Bosch Portefeuille Reijshof
G. A. T., R 479	Verkoop van de Reijshof aan Jan de Rovere van Breugel	G.A.T., door J.A.J.Becx	Latijnse transcripten en vertalingen.
G. A. T., R 456 en R 491	Verkoop van de Reijshof aan A. van Bommel c.s.		
G. A. T. R 457 en R 458	Verkoop van de Reijshof aan P. L'hotellier		
G. A. T., Not. 123 en Not. 156	Geldleningen L'hotellier		
G. A. T., Not. 152	Verhuring gedeelte Reijshof		

"Actum Tilliburgis", heemkundekring "TILBORGH" 1970-5.